Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың инитилел политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 207 (14929) 1992 чылдың октябрь 24, суббота Солунга ат салган шагы 20.35 Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЛАРЫ

Кызыл хоорайның № 1 школазынга Тыва Республиканың башкыларының слёду эгелээнии «Шын» солуннуң 205-ки номеринге дыннаткан болгай.

Үш хүн иштинде үргүлчүлээн «Чылдың эң эки башкылары» деп конкурс бедик көдүрүүшкүннүг байдалга эрткен. Анаа башкыларның ажылдап келген үезинде чедип алганы арга-дуржулгазы, билиг-мергежили көзүлген, шилиндектер илереттинген.

Конкурсту эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы секцияларга үстүп алгаш эрттирген болгаш тинлекчилерни секция саны-биле түүнээн.

Чылдың эң эки башкылары кымнар болганыл?

Башкарылга секциязы. Маадаа эң эки школа директорларының билиин, арга-мергежилин, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын сайгарап, түүнээн.

1-ги черге Самагалдай ортумак школазының директору Мөнге Чамзыевич Чамзырын төлептиг болган. 2-ги черни Бора-Тайга школазының директору В. Н. Ооржак эеллээн, 3-күүн Межегей школазының директору К. К. Монгуш алган.

Кижизидилге секциязынга боттарының төрүмел онзагай, чараш аажы-чаннары-биле өөренікчилерни хаара тудуптар шынарлыг, идепкейжи, хөй-иниитичи башкылар ылгалган. Орта бирги черни Межегей школазының аныяк башкызы Зоя Көк-ооловна Ондар алган, 2-ги, 3-күү черлерни Бора-Тайга школазының башкылары Розалия Бораевна Куулар биле Айлаана Оюн туста үлешкеннер.

Өөредилге секциязы. Аңаа билиг бээрииң талазы-биле эң эки мастерлер илереттинген. Эң эки башкыларның эң тергиннери кымнар болганыл?

Аңаа бирги черни Самагалдай ортумак школазының башкызы Ирина Николаевна Биче-оол эеллээн. Ийнгизин Галина Григорьевна Жупто, үшкү черни Галина Ильинична Москалова алганнар.

Борис ОНДАР.

ТААРЫМЧАЛЫГ

Тыва Республиканың суй белек болгаш чоннуң усшевер кылыгларының шенелде бүдүргези (директору Анатолий Дембирел) бо чылдың эрткен тос айларында чоннуң чугула хереглелиниң бараннарын бүдүрер талазы-биле багай эвес көргүзүглерни чедип алган.

Ооң аргыыр, кааскаланың дааранылга, ыяш болбаазырадыр цехтери, кештен, алгыдан, даштан ижи-бүрү дериг-хереклелер, суй белектер кылыр участоктары бердинген даалгаларын күүсеткен.

Бо бүдүрүлгениң цехтери, участоктары шыпары эки, ижи-бүрү өнүрлиг кылдыр каастап аргаан пуловерлерни, джемперлерни, кофталарны, хөйленнерни, тыва тоннарны болгаш өске-даа хеп аймаан аян-шинчилиг кылдыр даарап турар. Ол ышкаш тыва аптараларны, өгге салыр столдарны, сандайларны, суй белектерни кылып турар. Оларны республиканың чурттакчы чоннуң күзелдин-биле садып ап келген.

Бүдүрүлгө ажыл-чорудулгазын калбартып, экижидерибиле бо чылын бодунуң участоктарын районнарда немей тургускан. Ылангыя республика найысылалындан эң-не ырак суурларда, хөй чурттакчылыг хоорайларда участоктарны немей ажытканы бүдүрүлгениң бодунга, ол девискээрлериң чурттакчыларынга дыка таарымчалыг болган. Бо дээрге бирги эвлүгде бо берге үеде ишчилерни ажылга хаара тудары, оларны аргыырының, дааранырының, чазанырының мергежилдеринге өөредири, чугула хереглелдиң бараннарын бүдүрүп көвүдедири болуп турар. Эрзиниң Нарында, Өвүрнүң Дус-Дагда, Бай-Тайганың Дапсы-Аксында болгаш өске-даа суурларда участоктарны ажыткаш, аңаа ажылдаар кижилерни өөреткен, даараар, аргыыр машиналар, материалдар-биле хандырган. Оларның ажылнжи хүн бүрү хөнүп, чоңга херектиг бараннарны бүдүрүп көвүдедип турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында республиканың шенелде бүдүрүлгези 9 миллион ажыг рубльдың чоңга чугула херектиг бараннарны бүдүргөн болгаш саткан. Бо дээрге амгы берге үеде багай эвес көргүзүг болуп турар. Коллективтиң чыл төнчүзүнге чедир, күш-ажылчы темпизин кошкатпайн, эки ажылдаар соруулганы салган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Дүжүт ажаалдазында

ХАР АДААНДАН АЛЫР ДЭЭШ

ЧАДААНА. Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары күскү дүжүт ажаалдазын дооскан-даа болза, «Хорум-Даг», «Искра» болгаш «Тыва» соыхозтарның шелдериде хар адаанда арткан тарааны ажаап алыр дээш хемчеглерни ап турар дээрзин көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальники Б. Ч. Монгуш биске дыннаткан.

Берге, варын үеде 10-20-даа тоонна херек болбайн канчаар. А «Чыраа-Бажы» болгаш «Тыва» совхозтарның дүжүдү хире-шаа-биле чүгээр болган.

Бо хүнге чедир ажыл-агыйларның өстүрүп алган дүжүдү — ортумаа-биле 500-700 тоонна болуп турар.

Мал чеминден сигении 6 мүң тоонна ажыгны белеткээн. Ол дээрге планның 70 ажыг хуузу. Сенаж база оон көвүдевес.

ТҮҢНЕЛДЕР ЭКИ ЭВЕС

САРЫГ-СЕП. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Людмила Романовна Никитинаның редакцияга дыннадып турары-биле алырга, районда күскү дүжүт ажаалдазының темпизи болгаш дүжүттүң шынары шоолуг эвес.

Ажыл-агыйлардан бо чылын иниитизи-биле 13 мүң 800 гектар шелду үндүр бижээн. Ынчангаш бо хүннерге чедир 12 мүң 254 гектар шелдүң тараазын ажааган. Ортумак дүжүт бир гектардан 6 центнер болуп турар. Совхозтардан чүгле «Бүрен» совхоз чүгээр дүжүттүг болуп турар — ыында бир гектардан ортумаа-биле 10 центнер чедир тарааны ажаап алган. Ынчангаш бо ажыл-агыйның механизаторлары дүжүт ажаалдазын доосказ, ам «Улуг Октябрь» совхозтуң шелдериниче дузалажыры-биле кирген.

Районда эң эвээш дүжүттү «Бурунгаар» совхозтуң тараажылары ажаап алган. Ында бир гектардан ап турар тараа ортумаа-биле 5 центнер хире болуп турар.

Ынчангаш бо хүннерде 8400 тоонна тараа ажааттынган, үрезиниң чүгле чартыын урган.

Медээлерни Виктор КАРАСАЛ белеткээн.

1992 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 9—ДЫШТАНЫР ХҮН

Бо чылдың октябрь 6-да «Российская газета» солунга «РСФСР-ниң күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизинге өскерилгелир болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун парлааны-биле холбаштыр РФ-тиң Дээди Совединге бо чылын ноябрь 9 дыштаныр хүн болур бе дээн айтырыглардыг хөй санныг бижиктер келгилээн. РФ-тиң Дээди Соведениң парлалга албаны бо айтырыг талазы-биле юридиктиг килдистиң эргелекчизи Р. М. Цивилевтан дараазында тайылбырны алган.

— Россия Федерациязының Дээди Соведи 1992 чылдың сентябрь 25-те айтырыгны ийиги удаада чугаалажып көргеш, «РСФСР-ниң күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алган, ында «Байырлал хүннери» дээн 65 үүлүге 3-күү кезек кылдыр мындыг немелдени киирген: «Дыштаныр болгаш байырлал хүннериниң дакпырлажы бергеи таварылгада дыштаныр хүнүң байырлал хүнүңүн дараазында хүнче шилчидер».

Россия Федерациязының Дээди Соведи ол эдилге-биле ажылчы чоннуң долу чергелиг дыштанылгазын хандырарыбиле, дыштаныр хүн байырлал хүнү-биле дакпырлажы бергенде, ол дыштаныр хүнүң байырлал хүнүңүң соонда эң чоокку ажыл хүнүнче шилчидер чурумну тургускаш, өске хүнде дыштаныр арганы берип турар. Бо чылын оны база ажыглаан: май 2 база 9 дыштаныр база байырлал хүннерни май 4 база 11-же шилчиткилээн.

Ынчангаш Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизиниң 65 үүлүнүң үшкү кезээнге дүүштүр бо чылын ноябрь 7-де байырлал хүнү-биле дакпырлажып турар дыштаныр хүнүң ноябрь 9-че шилчидер ужурлуг.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң парлалга албаны.

Байыр чедиришкини

Хүндүлүг Максим МОНГУЖУКОВИЧ

Тыва культураның болгаш уран чүүлдүң хоочуннарының бирээзи Силерге 80 харлаанынар таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирери мөзээ улуг өөрүшкү-дүр.

Тыва улустуң бурунгу сагыш-сеткил культуразының дээжилерин камнаы-биле кадагалап, улам байлакшыдып сайзырадырынга үнелеп четпес улуг үлүүнерни киирген силер. Тыванын араттың революстуг шериниин хөгжүмчүзүнден Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустуң артизи, Тываның Күрүне шанналының лауреады, делегейге сураглыг киноактерга четкен чогаадыкчы дилээшкиннериннерниң болгаш ажыдыышкынарының үзүн оруу — уран чүүлге ханы бердингеннериниң херечизи-дир деп күзелдиим-биле демдеглеп тур мен.

Республиканың чону Силериң уран чүүлүңүз могаг-шылаг чок суртаалчызы, кежик-чолдуг ала, кырган-ача деп билир болгаш хүндүлээр.

Эргим Максим Монгужукович, моон соңгаар-даа кан-кадык, омак-сергек болурунарны бо өөрүшкүлүг хүнде Силерге күзедим!

Хүндүткел-биле

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

ӨГБЕВИС ШЫРАЙ-АРНЫ

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустуң артизи, делегей чергелиг кино артизи, тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи, улустуң ырыларының чыыкчызы, сураглыг артист болгаш хүндүлүг өгбе-ада Максим Монгужукович Мунзуктуң төрүттүнген хүнүнден бээр 80 харлаанынга тураскаатган байырлыг кежээ эрткен республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга эгелээр.

Танды-Уланың Межегейде Уургайлыгга төрүттүнгеш, салым-чаанындан ырлаар, национал хөгжүм хереклеринге ойнаар талазы-биле өске эш-өөрүнден ылгалып, барык-ла тыва театр тургустунары билек, оон эжиин ажыдып, уран талантызын улус чонга бараалгадыр эгелээн атсураглыг артист Максим Монгужукович Мунзукка чылыг-чымчак сөстерни көглеп, дириг чечектерни тутсуп, үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле изиг байырны кады ажылдап чораан эш-өөрү, дөргүл төрелдери, ажы-төлү чедирип, белекселектерни сунуп, буянныг ажыл-ижи дээш өөрүп четтиргенин эртен илередири чугаажок. Соонга арттырып каан уттундурбас истери чок, чонунга хүндүткел чок кижи болаа, ындыг байырлал түрбас ийик. Ол хүн Тываның артистери улуг өгбезинге, Дагдыныкчы башкызынга, сураглыг кино, шин артизинге, ыраажыга, хөй-иниитн ажылдарының идепкейлиг ажылдакчызынга уран талантызын база бараалгадыр.

Кажан Максим Мунзукту чугаалап тура, тыва театрны үндезилеп тургузарынга, шин уран чүүлүн хөгжүдеринге ачы-дузазын көргүзүп келген, Максимниң бүгү назыда шынчы өннүү дузалакчызы, эгин кожа базып, эки-бакты улежип келген, Межегейниң уран кызы, Россия Федерациязының болгаш Тываның улустуң артизи Кара-кыс Намзатовна Мунзукту ыяап-ла сактыр ужурлуг бис. Олар кажан-даа, каяа-даа чарылбас, аас-кежиктиг, ажы-төлдүг өг-бүле-дир.

Тыва артистерде Максим Мунзук дег улуг назынныг, сезен хар ажыр чурттаанар чок болгу дег. Ол «алдан харлыг ашак мен, чеден харлыг өгбе мен, сезен харлыг кырган мен» деп ырлап келди. Ам оон «тозан харлыг хоочун мен, чүс харлыг өгбенер мен» деп ырлаарынга бүзүрээр апаар бис.

Шынап-ла, сезен харлыг-даа болза, оон ам-даа караа кеску, базымнары быжыг, кадыкшылы эки. Шин уран чүүлүнүң хоочуну Максим Монгужуковичиниң бот-боттарынга дөмейлешпес, таныттынмас, ангы-аңгы овур-хевирлерни көргүскен, ойнаан шиилерин самбыш түткаш санаар болза, будалып-даа болур. Барык он ажыг уран-чечен киноларга ол ойнаан. Япон кинорежиссёр Акиро Куросаваның тургусканы «Дерсу Узала» деп кинога ойнааш, хоочун артизивис делегейни дескинген, делегей чергелиг кино артизи болуп шылгаран. Оон ынай ол бөдүүн артист болурундан ангыда, театрга режиссёрлап, директорлап-даа турган.

Уттундуруп бар чыткан «Хайыраан боттуг» катап тургузар дээш оон барбаанчетпээн чери-даа чок, бараалгаваан даргалары-даа чок. Түүнелинде тыва улустуң классиктиг чогаалы «Хайыраан бот» сцена кырынга катап төрүттүнген. Ол ышкаш «Эш директор», «Сөөлгү чаннык, азы Оюн Курседи» деп шилерни чогаадып алган болгаш тыва сценага тургузарын бодап турар. «Хайыраан бот» деп шиини телефильм кылдыр тырттырып үндүреринге база төлептиг үлүүн кирген. Тываның төөгүзү-биле, амыдыралы-биле сырый холбашкан хоочун артист өөнүңээзи-биле тыва улустуң ырыларын хөй чылда чыып, дилеп, бижип келгениниң түүнелинде ырыларның ийи чыындызын Тываның ном үндүрер черинге парлаткан. Ол база төөгүге артып калыр буянныг үүле-дир. Барык-ла 50 ажыг чылдар дургузында театрга үзүктел чок ажылдап келген артист дугайында хейну чугаалап болур. Ынчалза-даа оон дугайында очерктер, оон ынай бодунун сактыышкыннары парлалгага хөй үнген болгай.

Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, баштак, хөглүг, амыдыралга, ажылижинге ынак, ажы-төлүүнүн соон салган, аас-кежиктиг чүрттап чоруурунга чоргааран, ам-даа чогаадыкчы сорулгаларга үүрээн алзыкан чоруур өгбевис Максим Монгужукович Мунзуктуң 80 харлаан хүнүнге уткуштур, бо чылдың сентябрь 15-те үнген 178 дугаарлыг «Шын» солунга Тыва Республиканың алдарлыг чогаадчызы, драматург, артист Владимир Серен-оол «Артист өгбе» деп очеркти бижээн. Ынчангаш ында кирген факт-барымдаалар-ны катаптавас деп шинтирлээн бис.

Хоочун артизивис Максим Монгужукович Мунзуктун төрүттүнген хүнүнден бээр 80 харлааны-биле холбаштыр номчукчуларнын өмүннээзинден эки кадыкшылды, бүгү талалыг чогаадыкчы чедишкини, аас-кежиин аңаа күзеп каалы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он алдыгы сессиязынга «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле бистиң республиканың төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның аразында аңгылаашкыны доозулган. Бо ажылдың доозулганы-биле төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның удурдедир харылзаазының дугайында айтырыг тургустунуп келген. Чер-чер Советтери биле тус чер чагыргазының аразында хамаарылганы канчаар тургузарыл? Сырый харылзааже орукту канчап тыварыл?

Чамдык районнарда, чер-черлерде Советтер биле тус чер чагыргазының аразында бажың-балгат, материалдыг өртектиг үүлдер, техника, харын-даа мырынай таңма үлежип, хуваашкан, кымга-даа ажык чок маргылдааларны чорудуп турары чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бюджет болгаш штаттыг ажылдакчылар талазы-биле хөй айтырыглар туруп турар. Чамдык черлерде чер-чер органнарының эрге-чагыргалары атавторитеди чогундан ажылхерээ кошкак чоруп турар, ону экижидериниң кады ажыл-чорудулгазының оруктарын дилевейн келген. Төлээлекчи эрге-чагырганың хүн бүрүнүн эргелеп башкарылгазынга киржириниң фактылары, а күүсекчи эрге-чагырга төлээлекчи эрге-чагырганың эргелелиниге кире бээр таварылгалар база бар.

Сөөлгү үеде күүседикчи органнарның төлээлекчилери, чамдык көдээ Совет даргаларының, улус депутаттарының талазындан депутат корпузун тарадыр, төлээлекчи эрге-чагырга органнарын дүжүрер дугайында янзы-бүрү чугааланы чорудуп турар. Дээди Советтин, оон Президиумунун, чер-чер Советтериниң, депутат корпузунуң ажылчорудулгазынга хамаарыштыр хомудал, негелде кылырын билип турар бис. Бо дээрге Советтер херек чок дээни ол эвес-тир. Амгы үеде Советтерге сонгукчуларның сонуургалдарын илередип турар тодаргай бүрүн эргелерни берген болгай.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелиниң 53 дугаар үүлүнде «Улус депутаттарының кожуннар, хоорайлар, сумулар хуралдары Тыва Республикада күрүне эрге-чагырганың төлээлекчилерлиг органнары болур». Тыва Республиканың тус чер бот-башкаорылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелинде «Тус чер -бот-башкарылгазын чурттакчы чоннуң эрге-чагырганың төлээлелгелиг органнарын — улус депутаттарының чер-чер хуралдарын дамчыштыр боттандырар» деп айыткан. Ынчангаш Советтерни дүжүрер дугайында чугаа турбас ужурлуг. Харын-даа төлээлекчи эрге-чагырганы быжыглаары амгы үениң негелдези болу берген. Күштүг төлээлекчи эрге-чагырга шаклаа ындыг күштүг күүседикчи эрге-чагырганы негеп турар. Ындыг болганда бөгүнде чер-чер Советтери-биле тус чер чагыргазының бот-боттарының аразында доктаамал удурдедир харылзаазы, кады ажыллажылгазы кажангызындан-даа артык чугула болу берген. Бо чылдың октябрь 6-да Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязынга Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин үүве чугаалап тургаш, төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырганы аңгылааны дээрге, чурттун, оон хамаатыларының мурнунга бистиң нинти харысалгавысты быжыглаар дээни ол-дур деп айыткан. Бо дээрге амгы үеде бистин мурнувуста салдынган эн-не кол сорулга болуп турар. Ону амыдыралга боттандырары-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумуу биле Чазаа улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш тус чер чагыргазының даргаларының зона семинарларын эрттирип турар.

Амгы үеде кижи бүрүзүнге эрге-хоойлулуг күрүне кандыг болурунун, ылангыя эрге-чагырганың хоойлужудулга, күүседикчи болгаш суд талазы-биле оон үш кезиниин, оларның бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында биллингир тайылбырны кылыры эргежок чугула болу берген. Бир-тээ, эрге-хоойлулуг күрүнеже бар чыдар болганывыста Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлуларын сагыыр болгаш хүн бүрүнүн ажылынга удурулга болдурар ужурлуг бис.

Дыка хөй көдээ Советтер болгаш тус чер чагыргазының даргалары кым кандыг бүрүн эргелиг болуп туварын айтырып турар. Бо айтырыгга харыны чүгле «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Россия Федерациязының, «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» хоойлулар бээр. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилели колдуунда белен. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алырын ол манап турар. Бо хоойлуга үндезилеп алгаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму улус депутаттарының суур болгаш көдээ Советтериниң дугайында түр дүрүмну ажылдап кылгаш, бадылаан, ону удуртулга болдурар бис. Тус чер чагыргазының даргалары «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуну ажыл-чорудулгазынга боттандырар дээш ажылдаар.

Тыва Республиканың Дээди черни ээлеп турар. Тыва Республиканың 1992 чылда бюджедин тургузуп турар үеде өртектериниң өскени-биле чергелештир, чурттакчы чоннуң социал камгаладын күштелдирер хемчеглерге бирги ээлчегде кичээнгейни салган. Республика бюджединден 394,9 млн. рубльди аъш-чем болгаш өске-даа барааннарның, ачы-дуза чедирилезиниң өртээниң ылгалын дедир эгидеринге дузаламчы кылдыр ажылчы чоңга берген. Инвалидтерге, пенсионерлерге, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге, бот-нелерге, өскүстерге социал дузаны чедирип турар. Ынчалза-даа дыка хөй чер-чер эрге-чагырга органнары чурттакчы чоннуң социал камгалалының айтырыын четпес шиитпирлеп, бо ажылче социал хандырылга органнарын, совет-ажыл-агый активин, депутат корпузун хаара кижи, үлетпүрге 62 кижи херек, төп районнарга малчыннар чедишпейн турар.

Ажыл чок өртпас дээш кижи боду сагыш салыр ужурлуг. Дыка хөй улус ону чедир билбейн турар. Азырадыкчы хөөнүүг кижилер ам-даа бар. Чамдык хамаатылар, ылангыя аныяктарның аразында, ажыктыг ажыл кылыындан сагыштыы-биле ойталаар чорук бар. Ону болдурбас херек. Бүдүрүлге ээзи болурун, хуунда күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылырын бүгү талалыг деткип, мактаары ажыктыг. Фермер, арат, тараачын ажылагыйларын хөгжүдери, янзы-бүрү ассоциацияларны, кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузары эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйда, үлетпүрде, тудугда шиитпирлеттинмээн болгаш чедир кылдынмаан ажылдар хөй. Кадык камгалалында, культурада, улус өөредилгезинде, чоннуң амыдырал хандырылга адырларында кылыр үүлдер эвээш эвес. Бо бүгү айтырыглар төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының кичээнгейниң төвүнге турар апаар.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини бисти дүвүредип турар. Бо чылдың эрткен тос айларының түннели-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкини эрткен чылдың ол үезинден 13,7 хуу өскен. Өлүрүүшкүн, күштеп-күчүлээр, хулиганаар, аар кемдээшкиннер кылыр чорук бичии кызырылган-даа болза, күрүне болгаш хуу өнчү-хөрөнгүнүн оорлаары дыка өскен. Мал оорлаары 62 хууга көвүдээн. Кем-херек үүлгедир чорукту доктаадырынга, оон-биле демиселди күштелдиреринге административтиг албанның база ажыл-агый органнарының бүгү арганларын ажыглаар хүлээлгелиг бис.

Экономиктиг реформаның үржүүндүн чаа-чаа бергелер тыптын турар. Арага аймаан будүрүлге эзлери, туралаанка кижилер бистин республиканаже хөйү-биле кинр сөөртүп эккелгеш, ону чурттакчы чоңга аар өртекке садып, оларны арага-дарыже хандыкшыдып турар. Оон үржүү-биле чоннун арагалаар чоруу деидей берген. Арагалаашкынның таварыштырып турар бергелери, шаптыктары эвээш эвес. Күш-ажылдын кижилери, кыргаар, уруглар оон качыгдап, халаажыраап турар болу берген. Арагалаар чорук хемнээл чокка өскени-биле чергелештир, кем-херек үүлгедир, онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр чоруктар өскен. Бо ажылыгны Тыва Республиканың Чазааның хуралынга чугаалажып көргеш, арагалаашкын-биле демиселди күштелдиреринче угланган хемчеглерни алган.

Көдээ Советтер болгаш тус чер чагыргалары боттарының девискээринде турар будүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хүн бүрү удуртурун, деткимче, дузаны чедиреринн күштелдирер үе келген. Сөөлгү чылдарда бо ажылды сулараткан болгай бис. Ындыг болганда төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнары четпестерни эдип, чаа негелдеге дүүштүр ажылдаар хемчегни алыр. Ол ышкаш хереэженнер чөвүлеллериниң, агитквартираларының, квартал болгаш кудумчу комитеттериниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, хамаатыларның ниити хералдарын, чыыштарын доктаамал чыылдырары эргежок чугула болу берген. Чурттакчы чоннуң эрттириш турар хемчеглерге хөйү-биле кириштирип, оларның саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлеллерин дыннаары ажыктыг.

Үстүү органнарның адрезинге чер-черлерде хамаатыларның хүлээп алышкынын багай организастап, оларның хомудалдарын, биллириишкиннерин кичээнгей чок көрүп турарының дугайында медээлер кээп турар. Чамдык көдээ Советтернин удуртукчуларының, тус чер чагыргазының даргаларының ажылынын стилинде, арга-методунда четпестернин дугайында чон хомудап турар. Бо шүгүмчүлел шын, чөптүг деп санаар апаар. Аңаа хамааржы бээр кижилер оон чогуур түннелди үндүрер херек.

Төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының мурнунда салдының турар сорулгалар дөмей болуп турар. Ынчангаш чангыс ниити хереги кылып турар болганда, чер-черлерде экономиктиг болгаш политиктиг байдалды быжыглап доктаадыр дээш харыысалганы деңге үлежир, харыылаар апаар.

Владимир СУГЕ-МААДЫР.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунун комитединиң даргазы.

Советтер амыдыралы

Соведи ийи чыл дургузунда республиканың амыдыралыңга эргежок чугула хоойлуларны хүлээп алган. Ынчалза-даа оларның хөй кезии күүсеттинмейн турар. Чурттакчы чоннуң ортузунга эрге-хоойлу пропагандазын багай организастаан. Дыка хөй хоойлуларны, хоойлу төлевилелдерин өөренмейн турар. Бо талазыбиле ажылды Дээди Советтиң Президиуму, комитеттер чедир кылбайн келгенин миннир апаар.

Бир эвес төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнары күштүг болур деп бодаар болза, бүгү улус хоойлуга чагыртқан турар кылдыр ажылының арга-шинээзин бедидер ужурлуг. Ол дээрге оларның чугула сорулгазының бирээзи болур. Чоокку үеде районнарга шыырак лекторлар бөлүүн тургузары, хоойлулар өөренир программаны ажылдап кылыры болгаш бадылаары эргежок чугула болуп турар.

Өг-бүленин, кижи бүрүзүнүн бөгүн сагыш човаашкынын болдуруп турар айтырыгларга доктаар бодай-дыр мен. Оларны чедиишкиниг шинтпирлээрин организастаары чүгле төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырганың органнарындан хамааржыр.

Чуртка бо берге үеде чурттакчы чоннуң социал камгалалының айтырыы кол тутпайн келген. Кыш келген. Хамаатылар, амыдыралына чединмес кижилер ногаалар, картофель, одаар үүл белеткеп алган бе, бажыңнарын септээн бе? Мону хынап көөр. Дузаны чедирер. Ол ышкаш школалар, интернаттар, ясли-садиктер, инвалидтер бажыңнары кышка белен бе, ону көөр херек.

Бистин республиканың удуртулгазының кызымак ажылының ачызында "Россия Федерациязының Дээди Совединиң чоннуң социал деткимче фондузунуң акша-хөрөнгизин-деп Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатовтуң айтыышкыны-биле бистин республикага 90 млн. рубльди тускайлап бергеи. Ол акшаны районнарга хуваар, ону материалдыг байдалы кошкак кижилерге, ажылдаваан турар пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглардыг өг-бүлеге дузаламчы кылдыр бээр. Ону шын чарыгдаарынче кичээнгейни салыры чугула.

Чурттакчы чоннуң ажылга тургузарының программазын күүседириниче хүн бүрү сагыышты салыры негеттинип турар. Ажыл тып шыдаваан кижилерге чаа мергежилди чедип алырынга дузалаар, оларны өөредир. Бистин республикада ажылчын күүжүнге негелдеындыг кончуг улуг эвес деп чүве билдингир. Тудугга 206 кижи, тер районнарга малчыннар чедишпейн турар.

Ажыл чок өртпас дээш кижи боду сагыш салыр ужурлуг. Дыка хөй улус ону чедир билбейн турар. Азырадыкчы хөөнүүг кижилер ам-даа бар. Чамдык хамаатылар, ылангыя аныяктарның аразында, ажыктыг ажыл кылыындан сагыштыы-биле ойталаар чорук бар. Ону болдурбас херек. Будүрүлге ээзи болурун, хуунда күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылырын бүгү талалыг деткип, мактаары ажыктыг. Фермер, арат, тараачын ажылагыйларын хөгжүдери, янзы-бүрү ассоциацияларны, кооперативтерни, биче будүрүлгелерни тургузары эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйда, үлетпүрде, тудугда шиитпирлеттинмээн болгаш чедир кылдынмаан ажылдар хөй. Кадык камгалалында, культурада, улус өөредилгезинде, чоннуң амыдырал хандырылга адырларында кылыр үүлдер эвээш эвес. Бо бүгү айтырыглар төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының кичээнгейниң төвүнге турар апаар.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини бисти дүвүредип турар. Бо чылдың эрткен тос айларының түннели-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкини эрткен чылдың ол үезинден 13,7 хуу өскен. Өлүрүүшкүн, күштеп-күчүлээр, хулиганаар, аар кемдээшкиннер кылыр чорук бичии кызырылган-даа болза, күрүне болгаш хуу өнчү-хөрөнгүнүн оорлаары дыка өскен. Мал оорлаары 62 хууга көвүдээн. Кем-херек үүлгедир чорукту доктаадырынга, оон-биле демиселди күштелдиреринге административтиг албанның база ажыл-агый органнарының бүгү арганларын ажыглаар хүлээлгелиг бис.

Экономиктиг реформаның үржүүндүн чаа-чаа бергелер тыптын турар. Арага аймаан будүрүлге эзлери, туралаанка кижилер бистин республиканаже хөйү-биле кинр сөөртүп эккелгеш, ону чурттакчы чоңга арага-дарыже хандыкшыдып турар. Оон үржүү-биле чоннуң арагалаар чоруу деидей берген. Арагалаашкынның таварыштырып турар бергелери, шаптыктары эвээш эвес. Күш-ажылдын кижилери, кыргаар, уруглар оон качыгдап, халаажыраап турар болу берген. Арагалаар чорук хемнээл чокка өскени-биле чергелештир, кем-херек үүлгедир, онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр чоруктар өскен. Бо ажылыгны Тыва Республиканың Чазааның хуралынга чугаалажып көргеш, арагалаашкын-биле демиселди күштелдиреринче угланган хемчеглерни алган.

Көдээ Советтер болгаш тус чер чагыргалары боттарының девискээринде турар будүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хүн бүрү удуртурун, деткимче, дузаны чедиреринн күштелдирер үе келген. Сөөлгү чылдарда бо ажылды сулараткан болгай бис. Ындыг болганда төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарын четпестерни эдип, чаа негелдеге дүүштүр ажылдаар хемчегни алыр. Ол ышкаш хереэженнер чөвүлеллериниң, агитквартираларының, квартал болгаш кудумчу комитеттериниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, хамаатыларның ниити хералдарын, чыыштарын доктаамал чыылдырары эргежок чугула болу берген. Чурттакчы чоннуң эрттириш турар хемчеглерге хөйү-биле кириштирип, оларның саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлеллерин дыннаары ажыктыг.

Үстүү органнарның адрезинге чер-черлерде хамаатыларның хүлээп алышкынын багай организастап, оларның хомудалдарын, биллириишкиннерин кичээнгей чок көрүп турарының дугайында медээлер кээп турар. Чамдык көдээ Советтернин удуртукчуларының, тус чер чагыргазының даргаларының ажылынын стилинде, арга-методунда четпестернин дугайында чон хомудап турар. Бо шүгүмчүлел шын, чөптүг деп санаар апаар. Аңаа хамааржы бээр кижилер оон чогуур түннелди үндүрер херек.

Төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының мурнунда салдының турар сорулгалар дөмей болуп турар. Ынчангаш чангыс ниити хереги кылып турар болганда, чер-черлерде экономиктиг болгаш политиктиг байдалды быжыглап доктаадыр дээш харыысалганы деңге үлежир, харыылаар апаар.

Владимир СУГЕ-МААДЫР.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунун комитединиң даргазы.

АВТОРНУҢ БУРУУЗУ

Редакцияга Терлиг-Хая суурда биче будүрүлгениң ийи төлээлекчизи чагаа эккелген. Суурнуң чагырга даргазы Т. Б. Эникпенниң, көдээ Совет даргазы Г. Д. Севекпуттуң ат салганы ол чагааның донгу утказы бо-дур: «1992 чылдың октябрь 20-де Киим-оол Хертектиң «Чаа биче будүрүлге» деп медээзинге хамаарыштыр бижиривис болза, чүл дээрге, ол медээде «Терлиг-Хая» биче будүрүлге дүшкен деп бижээн. Ол меге, шын эвес-тир. «Терлиг-Хая» биче будүрүлге бо хүннерге чедир ажылдап турар. Ай санында 200 тоонна чугайны будүрүп, ону садып, саарып турар. Будүрүлгеде 68 ажылчыннар, албан-хаакчылар бар.

Чугай хереглекчилери биле керээлер чаңдыгган. Моон ынайты план ёзугаар көрдүнгени болза, айыл чок чаетыр будүмелди будүрүп үндүрер. Аңаа чагыглар, телеграммалар удаа-дараа кээп турар. Суурда садыг, эмнелге пунктузу, школа, албан черлери ажылдап турар. Терлиг-Хая ортумак школазында башкы эртеминг үш өг-бүле көжүп келген. Олар ам ажылдап турар.

«Терлиг-Хая» биче будүрүлгениң директору М. К. Черлик-оол, кол инженер И. К. Севекпут о

АЖЫЛЧЫННАР БЕЛЕТКЭЭР ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Кызылдың № 1 КПТУ-зунуң тургустунганындан бээр 40 чыл бооп турар

ДИРЕКТОР-БИЛЕ ЧУГАА

Республиканың механизатор кадрларын хөй чылдарда белеткеп, күш-ажылга баштайгы каннаашкынны берип келген өредилге чери Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училишези болур. Тургустуунганындан бээр 40 чыл болуп турар ортумак өредилге чериндe ол училишеге чоланчылап, мастерлеп, оралакчы директорлар ажылдап келген, бо чайдан эгелээш оон удуртукчузу болу берген аныяк директор Александр Донгакович Дагбалдай-биле юбилейнин бүдүүзүнде чугаалашкан бис.

— Училищевис трактористмашинистерни, фермер-арендаторларны, электриктерни, санакчы-бухгалтерлерни белеткеп турар. Бистин өредилге черивистин эргизин бо 40 чылдар иштинде 17840 кижи артай базын, ажылчын ангынын арабызче кирген бооп турар. Күш-ажылы, хейнинти ажылы-биле ат-алдары алгаан бистің доозукчуларысты маңаа адап-сураары ур-даа, адаттынмас-даа боор. Барык улуг-биле коллектив бүрүзүнде бар дизе Тыванын чону маргышпас боор. Ам-даа хөй сургуулдарга ажыктыг адырларын ажылар планнаалыг бис. Чижээ, бо чылы ажытканывыс фермер-арендаторларга немей, егерь-чоланчылар курсунуң ажылар планныг бис. Ол болза ан-мен камгалалынга ужур-дузалы бедик, чугула специалистерни республикага тургузар аргаты бээр, оон соонда сургуулдар шилиишкиннерге ыяш ажыл-агыйының сайырадыкчыларын (лесоводтарны) өредир сорулгалыг бис. Дорту-биле, бистин өредилге черивис Тыванын чер, мал ажылынын сайзырадыкчы кадрларын каннаар, аргарыгны, ан-меңни камгалап-карактап, улам сайзыралын өстүрер төп болуун дээш түскай программалыг ажылдап турар бис. Оны чогудар, бүдүрерде бодувустун базазыс ажырбас, чүгле ам-даа оны быжыглаары, акшаландыраары херек болуп турар. Маңаа кол чүве кадлар: башкылар, мастерлер, кижизидикчилер, техажылчыннар болгай. Амгы үеде ындыг кадрлар бистe ыылган деп болаар мен.

Училищинни ажылынга кадрак кызыл башкыларны, мастерлерни борта черле адаза эки деп бодалдыг мен. Бистің коллективте бүдүн өскүлелер өредилге-кижизидилге дээш эки ажылдап турары өскүнчүг. Оларга Ирина, Селен-Сүрүн Бегзилер, Татьяна, Николай Күуларлар, Урана, Аклу-Доржу Чамыяннар, Лидия, Алексей Суктермаалар, Татьяна, Юрий Хуурактар хамааржыр. Арга-дуржулгалыг эш-өөрүнүн соонда илгелдиг аныяк-өскен кел чыдары база өөрүнчүг. Коллективте РСФСР-нин профтехөредилгезинин тергиннери, алдарлыг мастерлери деп хүндүлүг аттарлыглар хөй.

Бар кадрларны улам быжыглап, аныяк башкылар, мастерлерге, кижизидикчилерге, техажылчыннарга ботиденкейдиг ажылдаар арганы тургузары бистин кол сорулгаччыс болур.

Ол ышкаш сургуулдарга өредилге, күш-ажылдан аңгыда, хостуг үеленде спорт, уран чүүл айтыгларын чогумнудары, культурлуг дыштанылга организастаарының арганарын дилеп тывары бистин коллективтің чымыштыг ижи ол болур.

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛДУМ

Бистің амгы үеде өренип турар оолдарывыс дег, 15-16 харлыымда бодумнуң күзелим-биле бистің бо № 1 КПТУ-га өренип киргеи мен. Оон бээр 30 чыл чедип турар. Ынчан ийи чыл хуусаалыг тракторист-машинистин хөй талалыг билиг бээр курстарының эгелээни ол чүве.

Ийи чыл дыка дүрген эрте берген. Бодумнуң эш-өөрүмбиле эп-найыралдыг өөренип, училищенің тудугларынга киржип: столовая, складтар, өредилге «полигону», трактор-машина мунуп өөренир черлер, стадион, спортзалдар, гаражтар дээш, чүүү кылышпаан дээр. Ол үеде күш-ажыл — бирги черде турган дөл болур. Шупту түвени өөренникчилер, мастеолер кылыр турган. «Көк-Тей» совхозка, бодувустун тараа шөлуске кускучаскы практикавыс эрттирип турган бис. Хаваа, инек азыраа, ногаа, сиген база ажаап турган болгай бис.

Трактор машинаны мунуп өөреткен улуг мастеривис Павел Иванович Шашков аажок дидим кижи. Кызылдың эң-не төп кудумчуларынга автомашинаны мундуруп өөредир. Оон соонда частырыгларны сайгарар. Частырыглар дээш машинадан дүжүр октадып даа турган мен.

Спорт талазы-биле ол үеде «Трудовые резервы» командазы хол бөмбүүнге, хостуг хүрешке республикага тергиндеп турган. Бистің оолдар спорт залдан үңмес чүве. Спорт талазы-биле харылаар башкы (ам бистің аравыста чок) Павел Петрович Петров хөй оолдарны кижизиткен. Улуг ажылларда ажылдап, спорт-биле алдаржаан эштер бистин училищеден үнген болгай. Владимир Биче-оол, Кваадыр-оол Билдей, Сергей Доржу, Федор Сат, Ума Лопсан, механизаторлар Сергей Сотпаяк, Петр Сат, Владимир Сундуй, Петр Сундуй, Петр Монгуш, Кайгал-оол Ховалыг дээш-ле баар.

Училище чүүү менээ берген? Билигни, күш-ажылдың эге базымнарын, эшөөрнүң найыралын, бо хүнге чедир ажылдап чоруур арганы, күштү. Ынчан мастерлеривис, башкыларывыс шыырак улустар турган. Бегзи Седен, Шашковтар, Шубиннер, Квасников, В. Наговицын, Берг Рудольф сугларның амыдыралымга ачызы улуг. Директорувус Кирилл Филимонович Шишигин 70 хаа ашса-даа, амгы үеде безин бистің аравыста ажылдап, спорт-биле алдаржып чоруур.

1971 чылда Ачинскинин индустриал-башкы техникумун дооскаш, училищемге мастеолеп ажылдай берлим. Оон бээр 21 чыл эрти. Бергелер-даа турган, үш үш чылдыг (90 кижи) бөлүкту доостурган, амгы үеде «слесарь мергежили» деп эртемни башкылап турар мен. Күш-ажылды сургуулдарга шупту талазы-биле кылып билир кылдыр өөредир апаар: слесарьлап, токарьлап, каннакчылап, дарганнап дээн ышкаш, Сургуулларывыстың кылган ажылдарын училищеге ажыглап, магазиннерге дужаап турар бис. Ам сургуулдарга күш-ажылга мергежилин быжыктырары-биле биче будүүлүге тургузар сорулгалыг бис.

Төрээн училищемге күш-ажылым менээ ат-алдарны берип чоруурунга өөрүп чормен. 1989 чылда «РСФСР-нин профтехөредилгезинин тергинин» деп, 1991 чылдың октябында «РСФСР-нин профтехөредилгезинин алдаалыг мастери» деп аттарлыг болур аас-кежиктиг болдум.

Иван ДАМБА.
Училищенин доозукчузу, мастери.

Хөөмей уран чүүлүнге хамаарыштыр

СОЛУУР САЛГАЛ БАР БЕ?

Тыва Республиканың улус-тун хөөмейжизи Ооржак Хунаштаар-оолдуң «Шын» солунга бижээн «Боттарывыс сайгарып көрээлиер» деп эгелиг материалын улуг сонуургал-биле номчуп таныштым. Бо чылын чеди айда болуп эрткен делегей чергелиг симпозиумну канчаар эрттиргенинин, чедер-четпестерни сайгарып база 1995 чылда болуп эртер «Хөөмей» фестивалынга канчаар белеткенириви-стя амдыгааштан чугаалажып эгелээрин саналдап бижип турарын бодап көөрге, хоочун хөөмейжи кижи болгаш бодунуң төрээн чуртунуң салымчолу дээш сагышсырап турары шын-дыр.

Эрткен «Хөөмей-92»-нин четпестерин кончуг шын шүгүмчүлеп бижээн-дир. Хоочун хөөмейжинин мынча дээн одуруглары бар:

— «Чаа, оон ынай бо даштыкы иштики чуртардан эртемденнер келиргe, оларның соонда маниажып-ла турар-дыр силер». Ону номчупкаш, мындыг чүве сактып келдим. 1982 чылда Москвага ССРЭ-нин язык-бүрү аймак-сөөк чонунуң этнографтыг концерти болуп эрткен. Ол концертке Тыванын төлөөлери болуп, Суг-Аксыдан Эрес-оол Ондар-биле нелэ чорааш келген бис. Москвага чеде бөөривиске, бистің эртем ажылдакчызы кижи мен, деп бир кижи ээлдек-эвилени-биле уткуп алгаш, эдертип алгаш, билбезивис албан черлеринге чедирип, бисти хөөмейледип, сыгыттырып, мени хомустадып, амырга ойнадып, студияга аппараш пластинкага бижидеривис ол деп, бистің үнүвүстү тыттырып ап турганын сактыр-дыр мен. Этнографтыг концерт эрткен соонда, каш кижи составтыг комиссияга бисти көргүзүп, хөөмейледип, хомустадып, амырга ойнадып турганын ам бодап чоруурумга, бойдустуң чаяан бергени уран талантывысты ажыглап, бисти мүрүнүнга идип алгаш, бистин ачывыста эртем ажылынга ажыглап ап турган кижи деп билир мен.

Бай-Тайганың Тээли суурда уругларның уран чүүл школазында хомус, хөөмей клазында башкылап турар мен. Чоокта чаа Германиядан келген музыковед кижи мээн бир өөренікчимнин кичээлинге оолдуңуп, өөренікчинин хөөмейлеп-сыгыттырын, дошпулуурга ойнаарындан бөөр шуптузун магнитофонга бижидип алганын бодап көөрге, ол чуртунга баргаш, бичии оолдарны өөредип-өөредип, кажан-бир делегей чергелиг көрүлдеге тываларны чаа базып алгаш барты дег деп бодап келгеш, кижи коргун-даа олурар чүведир. Ынчангаш даштыкыдан болгаш Россиядан-даа келген улуска хөөмейнин чажыттарын эмин эрттир, тө краш берип турбас болза эки деп бодаар мен. Оон ыдай бистің аравыста ийи-чаңгыс акша сүрүп, саартынып чоруур кижилер Тыванын чараш сыгыт-хөөмейин кассеталарга бижиткеш, дүнүн бодап садып-саарын турары магаттчок. Мээн санаалым мындыг: хөөмейни кезээ-мөңгеде тыва чонуун болуп артсын деп бодаар болза, келир үени, аныяк-өскенни бодаар херек. «Тыва» «Эртинелиг Тыва», «Саян» ансамбльдериң болгаш Кайгал-оолдарның, Конгар-оолдарның хоюг, чараш хөөмейни таалап, дыннап, адыш часкап олурбайт, бистің сураглыг хөөмейжилеривисти солуур салгалче элээн ырады бодап, оларны өөредири кончуг чугула деп бодаар мен.

Республиканың бүгү школаларынга хөөмей белүүмнерни ажыдып көрге кандыгыл? Уругларның уран чүүл школаларынга хөөмей клазындан ажыдып, оолдарны өөретсе. Школаларга, клубтарга, район төптериге хөөмейнин көрүлделерин эрттирип турза кандыгыл? Оон ыдай 6-12 хар иштинде оолдарны сыгыт-хөөмейнин аргаларын айтып берип, бооставын хоюглап, амдыгааштан улуг дыка албадаваан хөөмейлеп турар кылдыр өөредир болза эки. Чүге дээрге элээди оол өөрүн келгеш хөөмейлээргe, бооставын белен турар болгай. Канчап эмдик аттыг мунарда баштай аксын чайып алыр ийик. Оон ыдай хөгжүм хеременнерге тыва дошпулуурга бодуң бодуң үдеп, үнүн бедик, чаңыс үннерге таарыштырып билбес болза, оон эки хөөмейжи үнмейи барын болур. Дошпулуурга ойнап чадаш, хөөмейни шуут каап болур.

Маар-оол САТ.

Тээлиде уругларның уран чүүл школазының хомус, хөөмей клазының башкызы, хоочун хөөмейжи.

БАШКЫ

«Кижи төлү кара-даа чоруур, күш төлү кара-даа ужар» деп тыва улустун үлегер чугаазы чиге-ле чугаалаан. Сактырга, ол чугаа хүндүлээчел тыва чонунуң боттарының аалчыларынга хамаарылгазын илереткен сеткили-даа ышкаш болур.

1958 чылда Горький хоорайның башкы институдун дооскан кыс Ирина адаарга адаттынмас, доктаадырга доктаттынмас аттыг Улуг-Хем районуң Арыг-Бажы деп черге дас кара баш дуктерлиг, шоваалан сергек, шаңгырарын бышкан чодураа чемнэи дег карактарлыг, дыннап көрбээни дыл-домактыг бичии оолдар, уругларны өөредир дээш келгени ол. Уругларны орус чону-биле эдержип, оларның арызына өскен дүүгүү студент, бөгүүгү башкы апарган кыска шупту чүве чаа, чамдыктары солун, чамдыызы сагыш-сеткилге кирбес, эпчок-даа бооп турган. Орус башкы кыстын бирле дугаар өөренип алган сезү «башкы» деп сес болган. Өөренир дээш чыглып келген чаштар-даа, кады ажылдаан эштери-даа, чүүттай бергени чаңгыс сүүржүлары-даа Ирининың алын, адазының адын, фамилиязын адаас болган. Чүгле «башкы» дээр. Ол тыва сес аныяк орус кыс Ирининың кулаанга бир янзы чаңгыланып, оон хоюг, эптигээлдек дыннаның келиви-биле чүрээнге чоок болу берген.

Ам 34 чыл кады чүүттап, найыралдыг өг-бүлени тургузушканы. Хендергенин ынчангы хып дээн чалыы оглу Седен-Сүрүн Бегзи база бодунуң ынакшылын орус башкы кыска иленедип мунчида, келир үеде ийи кызының кези-биле чугаалашкан мен.

Мамажаа Биче-Хуураковичи өөредилге чезинде сургуулдарга машина башкарылгазын өөредир, училищенің дерек эжыл-агыйының киржилгезинге чайгы үеленин эрттирери чаныыд болу берген. Бодунуң ажылынга сеткилинден ынак, сургуулдарга бар-ла билиг бээр дээш ыраак чоруур ко-ренуг келирге, чоланчылар холун күндүткелдиг кодуруп, чайып мендилежир. Чүгле ынчан М. Оюн училищезинин сургуулу-дур деп билип алыр.

Мастер кижи сургуулун мергежилдиг кылдыр чаңчыктырып алыр дээш, оон кылыр ажылын түвеп санаары берге. Сургуул кижини техникага быжыг билиглиг кылыры, аңаа ынак боорун чедип алыры, аныяк чалыы оолга, кыска амыдыралын ажылшынын орунче эгин артап киреринин арга-сүмезин аңаа кадары — хөй күш-ажылды, чугаа-мелерел чугаылалын иеген келир.

Бо бүгүнү чедип алырынга кады ажылдап чоруур эш-өөрүнүн деткимчези, дузазы херек болбайн.

Хөй чылларда чарылбайн кады ажылдап келген эштери, арга-дуржулдары, мастеолер Седен-Сюрюн Бегзи, Иван Дамба олар Мамажаа Биче-Хуураковичиге аныяк-өскенни техникага хандыкшыынын өөредир биллиглиг мастер болурунга дузалаан дыр-ла ыстырыг түрбас. Чээрби ийи чыл иштинде ажыл-ижи, амыдырал-чүүтталгазы училищези-биле чарылбас харылзаалыг эрткениге чоргаарланып чоруур өөредилге мастеринин дугайында чүгле эки чугазны училищенің директору Алексей Донгакович Дагбалдайдан база дыннадым.

М. Б-Х. Оюн ийи уругунуң адазы, Аарыг халаазы-биле өг-бүлезиннен чарылган кижидаа солун, ада хүлээлгезин ах сеткиллиг күүселлип шыдаан. Улуг кызы Тожуда библиотека эргелекчизи, бичизин эдазының соонда базып, кинофикация черинин автобузун башкарып, чоланчылап турар.

Сеткили биче, ажылынга кызымак, сургуулдарынга ынак, оларга чүгле экини күзеп, бар күүүн, билиин оларга дамчылар дээш кызын чоруур будүүлүге өөредилгезинин мастери Мамажаа Биче-Хуураковичи Оюн күндүткелдиг кижилернин бирээзи.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

САННАР, ФАКТЫЛАР

1952 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 27-де «Кызыл хоорайга көдээ ажыл-агыйның Тывага механизация школазын тургузарының дугайында» ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинин айтыышкыны үнген.

• • •

1952 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ айда Тывага бир дугаар механизация школазы Тыва областың көдээ ажыл-агый эргелелиниң чанында тургустуунган.

• • •

1954 ЧЫЛДАН эгелеп механизация школазы көдээ ажыл-агый башкарылгазындан күш-ажыл курлавырлар системазынче шилчип («Трудовые резервы») Кызылдың № 10 көдээ ажыл-агый механизация училищези болу берген. Оон-биле Красноярск крайның профтехөредилге эргелелиниң шугумунче киргeн.

• • •

1960 ЧЫЛДАН эгелеп училищени Кызылдың № 10 көдээ профессионал-техниктиг 2 чыл өредилгелиг училищези кылдыр эде тургускан.

• • •

1975 ЧЫЛДА Тыва АССР-нин профтехөредилге эргелели ажыттынганы-биле училищени Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училищези (№ 1 ОПТУ) кылдыр адаан.

• • •

Бо хүннерге чедир училищени 17840 кижи доозуп, Тываның булун бүрүзүнде көдээ ажыл-агыйның салым-чолун шиитпирлежип турар.

• • •

Училищеде бо өредилге чылында 300 сургуулдар тракторист-машинистер, фермер-арендаторлар, электриктер, бухгалтерлер болуру-биле өөренип турар. Училищеде көдээ ажыл-агыйның быжыг биллиглиг кадрларын белеткээр дээш 64 башкылар, мастерлер, кижизидикчи башкылар, техажылдакчылар ажылдап турарлар.

АДАЗЫНЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

1952 чылда найысылалга трактор сургуулунга өөренир деп чар тарай берген. Ынчан машина-техникага сонуургал чаа нептерел кед чыткан үе. Күүүлүг демир аттар — тракторларны башкарып өөреникчээнер хөй турган.

Чаа-Хөл кожуунуң Булун-Терек сууру төптүг «Бурунгаар» колхозка трактор башкарар кижилер херек апарган. Колхоз баштаар чери ол талазы-биле элээн сүмелешкеш, Кызылга бир-ле дугаар ажыттынып турган механизация школазынче элээн каш кижилерни чоруткан. Оларның бирээзи Сайын-оол Сонамович Аптына болган.

Ынчан оон ажы-төлү тос чеде берген турган. Өөредилгеге сонуургалдыы, чаа чүвеге чүткүлдүү-биле ол ынча ажы-төлүн кай-кай, техникага өөренип алыр дээш, Кызылче чорупканы ол.

Чаңгыс чыл биллиртейн эрте берген. 1953 чылда механизация школазының бир дугаар доозукчулары шынылгазын холга ап, мергежилиниң айы-биле ажылдаар дээш чер-черже чорупкан.

Сайын-оол Артына чер-чуртунга кээп, ажылдай берген. Аймырлыг, Ак-Хем хоолдарынга тараа тарып, Саяны-Будунга сиген кестирип турган. Ол бодунуң ажылынга хандыкшып, күүүлүг техниканы магадап, хөй оолдарының ооа бирээзи трактор мунуп билир кылдыр өөренип алган болза деп күзеп, бодап чорааш, мөчээн.

Элээн чылдар эрткенде, Сайын-оол Артынаның үш дугаар оглу Мунзук адазының өзүлүг күзелин боттандырган. 1960 чылда № 1 КПТУ-га трактористин мергежилинге улуг күзел-чүткүлдүү-биле өөренип киргeн. Училищени бир чыл болгаш дооскаш, «Бурунгаар» колхозка ажылдап киргeн. Оон бээр ам үжен ийи чылдың нүүрү болган. Мунзук Сайын-оолович бо үеним дугаргаа чүгле үш трактор солуп эгелээн. Хоочун трактористин мунган техникаазынга камнын, оны септеп-селип, үзеп-чаап, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, бүгү-ле сагыш-сеткили-биле мелерел билип, чүрээнин ажылдаары дег дыннаалап бидяр-херечилеп турар.

Мунзук Артына чүгле ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн турганын көдээ Советтин базы район Совединин депутадынга сонгудуп чорааны херечилеп турар. Ол хөй санныг шаанал макталдарының, хүндүлел бижиктерини, хөрек демдектериниң эдилекчизи.

Үр чылдарда ажылдап келген хоочун механизатор 1992 чылда № 1 КПТУ-ну дооскан оглу Орланга тракторун бүүрелдин-биле хүлээдип берген. Сентябрь 25-те «Шын» солунга 18 харлыг механизатоонун дугайын, чүрүү-биле тыттырган үндүрген. Ону көргеш, адазы оглунга чоргаарланып, ол дээрге чүгле эгеин-дир, ам-даа чонунга аланның ат-алдарын сыкнайн ажылдап чор, оглум, деп чагып олурар. Ол өг-бүленин база бир оглу Хүлер-оол № 1 КПТУ-да 24 дугаар белукте өөренип турар. Белүүнүн мастери артында-ла. Мунзук Артынаның кады төрээн дүүмазы Чечектин оглу Мерген Шолович Кызыл-оол болганы өөрүнчүг.

Орлан Артына кыргаан адазының болгаш ачазының ажылдап чорааны Аймырлыг, Ак-Хем ховуларынга чер чаварып, оларның изин изеп чоруурун бодап көөрге, чүүтталга чаңгыс черге турбайн, бодунун эки агымы-биле чорун огар дээрзин херечилеп турар.

Ольга КАНЧЫЫР-ООЛ.

ШЕВЕР ХОЛДУГ КИЖИ

Даштындан көөрге, узун бажын. Кире бээрге, «Токарный цех», «Слесарьная мастерская», «Кузнечный цех» деп бижиктерлиг эжиктер-ле хөй. Бедүүү-биле тыважыдып «слесарка» деп адаар өрээлде 20 ажыг станоктарда, даады-ла бир үе оолдар узанып турлар. Кижи бүрүзү маска кылган, оозун эгеп-дүрбээн, хоюглаан, чай-даа чок.

Элээн болганда:

— Башкы, ам кандыг-дыр, көрүп көрүнерем? — деп, кезек оолдар кылган масказын көргүстүлер. Башкызы Иван Тулушевич Дамба кылган ажылдарны карак-биле чижеглей көргеш, штангенциркуль-биле хемчээгеш:

— Үш кичээл дургузунда мынчаар кылырга таарышпас— дээш, чедер-четпезин айтып берди. Кичээл дооступ чорда, баштай ажылын дужаап келгеннер: Канчын Буян, Монгуш Шолбан, Сангаажап Сергей, Ооржак Шолбан... дээш, демдеглеп ап, демдектерни салды.

Иван Тулушевичиниң өөредилгеден хостуг үеде ажылдаар чериндeн кезээде кижи үзүлбес. Арга-сүме айтырган, дуза дилээн, азы аңаа-ла сеткил хандыр хөөрежип, амыдыралын айтырыгларын чугаалажыр дээш үнген-киргeн ноону арбын. Ол мындыг болбастын аргазы-даа чок. Чүге дээрге Иван Тулушевич бо училищеге ажылдаанындан бөөр чээрби бир чыл ажып чоруур. Бо үеним дургузунда барык мун ажыг бедик мергежилдиг ажылчын разрядталыг специалистейн белеткээн. Ол «Профессионал-техниктиг өөредилгенин тергини» деп хөрек демдээнин эдилекчизи. Ол дээрге Тываның кедөө ажыл-агыйының сайыралынга дыка үлүг күш, деткимче-дир. Иван Тулушевичиниң амыдыралче орук изеп, өөредип каай сургуулдары Тываның булун бүрүзүнде бар. Тока аттыг совхозта арендатор Михаил Монгуш, Самагалдайда КМК-ның механиги Олег Далдай, № 1 АТБ-де чоланчы Михаил Колмаков, «Тыва даг-дүгү» комбинатта тракторист Виктор Монгуш дээш, адаар болза хөй...

Кончуг-ла шевер кижилер чоруур, холунга туткан-на чүүлү диригжий бөөр. Чогумна ындыг кижилериниң бирээзинге Иван Дамбаны хамаарыштырыр болур. Слесарьдаа, токарь-даа болурда, ажылынга чүгле кичээнгейлиг болур үжүрлүг. Арыг-шевери, чүвени карак-биле чижеглей хемчээп, кулаа-биле дыннаап билирге, чижээлээргe, моторнуң канчаар ажылдап турарын-даа эдевезин. Иван Тулушевич сургуулдарынга өөредип билиндирип чоруур. Слесарь болуру дээрге инженер кижиниң билиг-биле ногуур билиглерин, шыйыжының шыйыгларын көрүп турарын, механик дег машина-техниканың тургузуун, оон чажыттарын билири-дир деп, Дамба бодунуң ажылының дугайын ынчаар чугаалаар.

Иван Дамба № 1 КПТУ-нуң доозукчузу. Будүүлүге өөредилгезинин мастери кылдым. Аныяк хоорайга өөренип алган. Мастерлеп 1978 чылда чедир ажылдаан, оон соонда башкы ажылынче шилчээн.

И. Т. Дамбага каидыг-даа бөлүк берип каарга, бергеда кижизидилгелиг оолдарны дораан аайынга киирип аптар чажыттыг. Белен-селен чүве херексевес оолдар безин оон удуртканы бөлгүмнерингe даштан чүве чонун, ыяшка дүрзү-хевирлер, чүүктар оюп, чеканка соктап өөреп бээрлер. Училищеде техниктиг бөлгүмнернин ажылы кеску. Анза кылган уран-шевер кылыглар республикага чылдын эртер янзы-бүрү делгелгелерге улаа-дараа шаналдыг черлерни ап келген. Техникага салымныг болгаш, кызыг-чай аразында ол бир-ле үүлүг: экскаватор, бульдозер башкарарын сут ша-даа четпейн шиигээдип аптар.

Иван Дамба Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Даг сууруна бүгү назынында склад эргелекчилеп келген Тулуш Данчыновичиниң тос ажытөлүүнүн эн улуу. Хөй дүүмаларын амыдыралче киирериге ол дузалашкан. Оон кижизиг, топтуг-томаанныг даажыгына кым-даа таарыпаан. Кызылда үнүп чок уруглар школазында өөредилге эргелекчилеп турар. Ранса Тулушевна (Хүргүлек) Дамба башкы алдын холдуг Иванның өөнүн ишти-дир, олар ийи оолдуг.

Бот-боттарын чаңгыс сестен билчир, найыралдыг өг-бүлеге, оларның моон соңгаан амыдырал-чүүтталгазынга чүгле экини күзээр дээрден башка, эске сестер тывылбас-тыр.

Галина МОНГУШ.
Училищеле башкы.

Шүлүк кыдыраажындан

ОРАЙ КҮС

Күстүн айы адакталды.
Хүйнер дурту кыскалады.
Кежээлерде соой берди.
Хемнер кыдыы чаакталды.
Чалыы үем сагындырар,
Чаңгыс төрээн бүрүлерин,
Салгын шагда алгаш барган,
Сагыжымга кударанчыын.
Куурарган черин көргеш,
Куюм сеткид дидирээрин.
Эжим кады чораан болза,
Эскербес-даа турган боор мен.
Сөөм хире назынымны
Сөөлгү дою болгужеге,
Бажым дүгүн агартпышаан,
База бир кыш дүжер ол-дур.

Сергей ШААЛЫ.

БҮЗҮРЕЖИГ

Кангыртхайдыр каржыланган чаңык-динмит
Карангылаан бүргег дээрни тиглендир шаап,
Чайлап дезер арга, харык, үе бербейн,
Чаазын, хадын саарын, үлдан бүзээлепкен.
Куспаамдыва чыырлып келген мага-бодун
Кудай-дөнгер күленинден сырбаш кыннып,
Меннип ондаан чайык хаттын боралгаанче
Менден дынзыг туттунупкаш, маннапкан сен.
Озал-ондаан дөгөп хуртээн долу, шуурган
Оруувуска моондак болуп шыдаваын
Кызаңнаашкын шонуп чораан шырайындан,
Кызыгаар чок бүзүрелден билип чордум....
Амыдыралчырттаалага база мынчаар
Артык-дудуу чеме чокка бүзүрешсе,
Ашак-кадай ийи бистин салымывыс
Аксып-кырыыр үеге-даа чагыртпас боор.

Октябрь ТУН-ООЛ.

ЧҮҮ ДЕП ЧООР?

Хая-даштар хоорлуп чаштап, доозун дойлуп,
Хамык чүве каржып, солчуп, каккылажып,
Шуурганнга силгиткен дег, үен-даян,
Шугул, каржы шуугаашкын намдавайн-дыр.

Улуг кавай чалымындан аңдарылгаш —
Уй дүжүп, чөргеннелип, чаштааны дег,
Улуг чуртум улустары башкаланчып.
Углаан уунче тарай базып чоруптулар.

Өскелешпес чораан чонум хыйыртажып,
Өжээн одун көзеп алган, чүшкүрүп тур.
Чыргалынны улустарга дарганнаар дээн
Чырык күзел имистелгеш, өже берди.

Бүдүмче чок тургузугну чаартыр дээш
Бүдүрүлге дамырларын үзе кескен —
[illegible]ны төктүп дамдылааштыр кургааны дег,
Харылзаалар үзүлгештиң тудушпастаан.

Бараан-сараан когу үстүп, хоозураан,
Байлак чуртум хоочурап, чыргаланган.
Барыын чүкче көрүп алган сүзүк чажып,
Байлар сартыы четтирер дээш тейлеп тур бис.

Далай ыны ырак черден «даай» келгеш,
Далган, тараа сөннеп кээр деп кордап алгаш,
Рынокче шымнып киргеш, ишкиригип,
Ыгсыывыс төде берген, карбап чор бис.

Күжүүстү төдүп аар дээн өжээтенге
Хүреш чокка дүжүп берип, сөгүрдүүс.
Ажык-чарлыг эргевиске сылдап алгаш,
Актыг черге нүгүл, хопту тарадып тур.

Сула салган өртектерге суглук-даа чок
Чулуп чиирде улам эки, орук ажаан:
Хээлилеп, хөлезилеп, чүү-даа кыл —
Хемчег албас, тывынгыр дээш, харын мактаар.

Дээргилер тергиделин кордап турда,
Дээрбечилер туразында чаннан туру.
Хоойлу туткан күрүне деп шуугап турда,
Корум-чурум чагырга чок сандаралды.

Эртем-сургуул, эмчи-домчу, культуравыс
Эриктиве чыгаттырган — чайлыр чыгыы:
Сайзыралдың оруун азын, черлер кезип,
Сагыш-сеткил хоозурап кагы дег-дир.

Кандыг чурттан чөвүлекчи чаларап кээп,
Катап хөгжүүр шылал-күштү домнаар ирги?
Эрге-дужаал дужүлгезин хүйаажырын
Ельцин кажан соксанар деп шеглээр ирги?

Валерий ШАРАВИН.

1992 чылдың сентябрь.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ЧӨНЭЭШ ӨЛБЭЭН

Бо чылдың октябрь 16-да Кызыл хоорайның бир бажынына кырган херээжен кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Кижи бодаарга, мында ындыг кайгамчык чүве чок, чүге дээрге ол хөөкүй 91 харлыг турган. Ынчалза-даа билдингеин чүл дээрге, ол болдунуң өлүмү-биле эвес, а кижи холундан, эттеп-сокканындан өлүп калган болган. Дерзин чоруккa кырган кадайның болдунуң оглу каразыттырып турар.

ХАВАН ӨРТЭЭ — 12 МУҢ РУБЛЬ

Улуг-Хем районуң «УТКА 25 чылы» совхозтуң хаван фермазындан октябрь 16-ның дүнезинде кыс хаванны «часкап» аппарганнар. Хаван фермазының бригадири оон өртээн 12 муң рубль деп үнелээн.

АВТОБУСТАН КЭЭП ДҮШКЕН

Кызыл хоорайның 7 дугаарлыг автобузунга эзирик чоруп олурган 35 харлыг херээжен автобус иштинден үшта кээп дүшкен. Оны эмнелгеге эккээргe, доңмектери сыйлып калган болган. Эзириктиң хайы ол-дур!

ӨЛҮР ЧОКШУП АЛГАН

Бистин ам кайгалыр чүве чок болган. Ынчалза-даа ашак-кадай келээ арагалап алгаш, өлүр чокшуп алыры дыка коргунчуг. Бай-Хем районуң Аржаан суурунуң чурттакчызы Д. ашаан өлүр соп каан болган. Чылдагааны — кады арагалааш, алгыжып-чогушканында.

НАРКОТИКТЕР САДЫП ЭГЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик милициязы чаңгыс чер-чурттугларындан бо-ла наркотиктер хавырып алыр апарган. «Универсам» садының чанында районуң белеткел конторазының ажылчыны У. чыдыг чашпаа чыттыг бүдүмел тудуп алгаш турда, олар тудуп алганнар. Ол наркотикти чаа садып алганы ол ийикпе, азы ам садар бодап турганы билдинмес. Ол-ла кежээ 3 дугаарлыг орук-тудуг эргелелиинге ажылчыны үш грамм наркотикти ап чорааш туттурган.

ЧИИК БУС-БИЛЕ!

Чүнар-бажынга оорлатканының дугайында милицияга дыннадылар шоолуг-ла кирбес турган. Чүге дээрге улус үүрмек чүүлдерин оорлаткашдаа, дыңнатпас чанныг. Октябрь 16-да Кызылдың 17 дугаар чүнар-бажыңындан 3540 рубль түнге оорлатканын бир чунукчу хомудаан. Чанагаш бе азы бичин хептиг чана берген бе ол деп үүл билдинмейн артып калган.

КАЙГАЛДААР БОДААН

Октябрь 18-те Кызылдың Щетинкин, Кравченко кудумчузунга садыг училищезинин чанында тоску классчы оол бир херээжен кижиниң сумказын үшта тыртып алган. Анаа 2800 рубль чораан. Оолчугаштыг ол дорааан түдүп алганнар.

ВОДКА — ХОРАН

Чөөн-Хемчик районуң Геве-Хая суурунда октябрь 18-те водка ишкен соонда хамааты О. хоранналып өлген. Ам оон кады арагалаан эжи тын-менди арткан болгаш ам арагадан хорааннганындан эмиде чыдар. Олар кайызы-даа «Тыва» совхозтуң түдүгжүлери.

ТАПГА ХУЛИГАНЫ

Октябрь 15-те Тожуның Тоора-Хем суурунда чурттакчылары Адыр-Кежиг суурдан келген кожазы хулиганнаан дугайында изиг хомудал киргеп: ол калчаараан. Таежная кудумчузунуң 14 бажынының сонгаларын буза шапкын болган.

АЪТ КОГАРААН

Тожу районуң Ырбан суурунуң чурттакчызы Ш-тың бажынынче октябрь 15-те дыжинге чедир чепсегленген үш оол кире халчын келгеш, оон аът негээннер. Аът чок боорга, ооллар кудумчуже үне халыткаш, боолан эгелээннер. Учаеток шагдаазы оларны доктаадыр дээш адарга, ооллардың аъдынын биирээзинге деттен. Түннелинде ооллардың бирээзи туттурган. ийизи тайгаже киргеш, чашты берген. Ам пеленге чоруп турар болгаш кымнарыл деп чүвени тодарадып турар.

ДЭЭРБЕЧИЛЕР — КЫСТАР

Кызылдың «Восток» кинотеатрының чанында октябрь 14-те дөрт уруг 14 харлыг Ленаны эттеп-эттеп, бижекбиле коргудуп турган, оон рубин карактыг чүстүүн хунаан алганнар. Ленаның аразы үк чүстүктү 10 муң рубль өртектиг дээн.

ООРЛААР ДЭЭРГЕ-ДАА, АГА БЕРГЕН

Октябрь 11-нин дүнезинде АЗС-тин бензин кудар шлангызын үзе кезип кааннар. Түннелинде 3 тонна А-76 бензин черже киир ага берген.

БЕЛЕК КЫЛЫР ДЭЭШ БЕ?

Парлалгага актриса Вероника Кастро Россиядан чорууда, ёзулуг чараш кештен кылган тоону белекке алгаш чорупкан деп бижээн. А бистин оорларывыс Кызылдың дилги фермазындан 20 кешти оорлапкаш, кымга белекке бээр дээни ол ирги? Ол оорлаашкынның когаралы 60 муң рубль болгай.

МУЗЕЙНИ ООРЛААН

Алдан-Маадыр аттыг чурттинчилер музейи чаа музей түдүүн дүрбеледириниң дугайында чеже катап чугаалап келген ийик? Ам ол-дур, эрги музейни оорлап каапкан. Октябрь 11-ден 12-же дүнеде оорлар оон 98 муң рубль түнүүт бичи хевирнин скульптуразын оорлаан.

Азиача КУУЛАР.
ИХМ-ним парлалга албанының инспектору.

ДУУРАЙЛААРНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Дуурайлаар хоорай кирип чораан, эртер-дужерде бо-ла таваржыр каас чараш кадын кыстар сагындырар Караймаа дээр уруг-биле амыр-менди солушкаш, оон холун түдүп, «шенеп» көрген.

Уруг чараш-даа бол, холунун соогу дош-ла, салаалары чөржек-чаржак, терек чөвүрээлери ышкаш болган. Оон Дуурайлаар бир-ле авторнуң мындыг шулукчугежин сактып келген:

Анай-карам салаалары
Анай-хаахтар сагындырар.
Хары кижи салаалары
Кадыг кара чөвүрээ-ле.

• • •

База-ла Дуурайлаар хоорай ресторанынга кире бээрге, хөөредиг чокка чугаалаарга, ховар чараш хоолуг чуруктa ышкаш, кончуг чалыы даңгына кыс столда часкаан саадакан олурган.

Кыстар «мастери» күжүр эрин чүзү боор ийик, уругнуң чанында сандайга олура каапкаш, чукка чыпшынган кымыскаяк ышкаш, уругдан салдынмайн-на барган. Уругнуң күзээнин ёзугаар амдан-сүзүннүг аъш-чемден эгелээш, «кылан-карага» чедир карманын кактай-кактай, улуг өртектиг чүү-хөөнү чагыдып эккелдирип-ле олурган.

«Эзенгизи» элээн дынзыг берген демги кыс «Дашкаар үнүп, арыгланыр бажынга чигеп алгаш келийн, акый» дээш, ол-ла олчаан шимеш дээн.

Дуурайлаар ынчалдыр кайгал кыска кармактарын куругладыр кахтаттырган.

Ойдап БОРАШ.
Сут-Аксы суур.

Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга

Монгуш Санчитолович Эргеп — Тыванын хоочун чогаалчыларының бирээзи. Ол, Чөөн-Хемчикте Улуг-Хөндергей бажында Алдырык тайгазының артынга арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1945 чылдан эгелээш, 1966 чылга чедир ортумак, дээди өредилге черлерин доосхан болгаш дөрт дипломнуг. 1950 чылдан эгелээш, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Бии-Хем, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Таңды, Кызыл районнарның школаларынга 1984 чылга чедир башкылаан.

Оон баштайгы чогаалы 1954 чылда «Сылдысчыгаш» солунга «Чычаан-терге» деп ат-биле үнген. Оон бээр-ле «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга, республика солуннарынга чечен чугаалары удаадараа үнүп турган. «Оглаа-Доруг» (1974 ч.), «Өдүгенде чайлаг» (1976 ч.), «Ус-кушкаш» (1979 ч.), «Кескиди хлеб» (1983 ч.), «Таңды-Уланың кижилери» (1991 ч.) деп чыынды номнарын Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. Ол ышкаш 1985 чылда Москвада «Детская литература» деп ном үндүрер чер «Хуулгаазын Өдүген» деп номун орус дылга үндүрген.

Чоокта чаа уруглар чогаалчызы Мөңгүш Эргеп «Эр кара эзирлер» деп улуг эвес хемчээлдиг тоожузун биске эккелген. Ону алдан-маадырларын тура-халышканындан бээр, келир чылын демдеглээривис 110 чылынга турасказаткан. Ол тоожу-биле силерни таныштырар-дыр бис.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

Тоожу

Шеми хемнин чечектер каастаан делгем үнүнга хөй уруг-дарыглыг, чаңгыс кырган кара-ла аъттыг, дөңгүр көк инектиг Кара-оол дээр ашак чурттаан чораан. Чадаанада кыдат бүүзелерден бир сыный саржаг-биле бичин шай, таакпы садып алгаш, дем эрвинге чоотун көзүре, кайта-ла-бир черде бичин уруг ыглаан-даа ышкаш болган.

«Элдептинг! Кымның чаш төлү мында ыглап орар чоор!? Ада-иезин аш чуттан азы аарыг-хамчыктан арлып-бурулуп калган чаш амытан ыглап олурар чүве ирги бе?» кылдыр бодааш, кежиг үстүнде чоон кызыл дыттарже арай сеткитиг чоотун кааптыр.

Ынчанмайн канчаар, хөй ажы-төлүг кижиниң базары черле чымчак-ла болгай. Бир чоон кызыл дыт дөзүнге тас анай кежи чүүктүг, үзүргей баштыг бичин кара оол көгертир-ле дона берген, ыглай кагылап орза-даа, чоагайлар чыын, олары-биле ойнаандаа ышкаш, эленейнип органын ашак тып алган.

Оол-биле ашак чугаалажырга, сес-домаа безин четче үнмээн чаш чүве болган: — Ачам кымыл, оглум? — дээрге-ле, оол бир талакы күлаан бүүштүр түдүп боорга, ындыг эвес, бо Кудер-Мөге күжүрүнүң оглу болуп чаравас-тыр деп ашак угаазылап бодаанган.

Ол мындыг болган чүведир. Ынчангы Хемчикке Кудер-Мөге дээр кончуг мөге кижи чурттап чораан. Ол үеде Даа кожуунун нояны турган Бүрүшкек-Кулак дээр шолалыг Баткар ноянга Кудер-Мөге он үш чыл чылгычылап келгеш, оон эргекке үш орааан хире чүү-даа албаан. Оон үжүрүндан мөге сөөлгү чылдарда улуг-ла дыннангыр эвес апарган.

Ноян бир-ле чайгы эртен боданып олурарга, Кудер-Мөгенин туразы улгадып, дуотку узап барган хевирлиг болуп-тур. Кудерни бо чазын алгай,дедег чурттарынче айбылаарга, оорга-мойнум аарыг дээш, ол база кызыдыр ынаавайн бирган. Оон-биле кады ноянның аныяк кадайынчы аажы-чаны база өскерлип, Кудер-Мөгени аажок хүндүлээр, оны болганчок-ла өөнче чалаар, бир-ле чүве кылдырар, септелир апарган. Оон үжүрүндан ноянга хүнээргөр сеткил база тывылган.

Ынчангаш ноян Кудер-Мөгеге удур кедергей кара сагыштыг нүгүл-бүзүттүрүп хайындырып үндүрер дей берген.

Ноян кандыг-даа үжүк-үржүк чокка, аная-ла вайыбайыр кылыр чүве дээш, Моолдан кончуг мөгелер база чалаан үүнүп иргин. Хүреш ам даарта болуп деп турда, Кудер-Мөгени өргөзинге келдирегеш, ноян чөнгөлин-биле мынча дээн:

— Чаа, Кудер-Мөге! Чаңгыс ынаныш сеңге! Бо улут хүрешке ыгыт-ла шүүлүр эвес сен бе! Ынчар эвезе, бактажыр апаар бис.

— Чоола кандыг оол турбас дээр боор, берге-ле херектир ийин. Ынчалза-даа херек мынчаар эргилип келген чүве болганда, шүглүрүн кызыдып көрейн, нояным! — дээш, Кудер-Мөге ноянның базарынга сөгедектей олуруп, сөгүрүп каан.

— Кызыдып эвес! — дээш, ноян улам кадалып, уламчылаан; — Бир эвес моолдарга октадып алыр болзуңза, сени ежегзээр октатканыга санааш, шаанда Моолдан аскыр өөр чылгылар сүрүп турган хөрээнин катап көдүргеш, сенээ шынгыы яла онаар апаар! Бижырымчалыг кыдыр дугурушканывыс бо болзуңи!

Чагырга күштүг, мөге чүгле мынча дээн:

— Буян авыралдан, болгаан көрүнер, дээди нояным! Аскыр өөр чылгыларны Севээн чагырыкчының айытканы-биле сүрүп турган-на болгай мен. Силер боттарынар-даа билер болгай силер.

— Менден хор эреве, а мен чүүу-даа билбес мен! Ынчаарга Севээн чагырыкчы шагдала кызыл-дустаан ышкажыгай. Ынчангаш ол хереги болуп чаасказан чүктээр апаар сен. Ынчалза-даа мындыг келдерелди база айыткап оо ышкажымчыл: шүүлүүзе, бажың ажыр шаннаар мен, а ара ушсуңза, сенээ болушпас мен! Үүлгедип алган херээзин эгиниг мойнунга болуп чүктээр апаар сен!

Тыва. Моолдун ийи чүс бежен алды эң тырын, эвр тевелер дег кончуг мөгелерин шилип туруп салыда, хүреш ийи хүн уламчылаан, ам шүүлдеде келген: Кудер-Мөгенин эзирин билирбилбес аразы апаарга, шүүлдеин ам дораан көөр. Кудер-Мөгени салып үндүрүвер деп кызым дег кара сарыштыг ноян-даа дужааган иргин.

Даг-тайгалар дег ийи мөге девип-самнап үнгеннер-ле! Күжүр Кудер-Мөге актыг-ла шчны-биле ийи кумза шайны ийи холунга кедүрүп алгаш, чиик-чиик девип-самнап туруптур, а Моолдун «Арызланы» кудуп шай харжактары кедүүп алган чайын турган дээр чүве.

Кудер-Мөге Моолдун «Арызланын» дескештирер-даа аргажок биле-хаара түдүп эккээрге, Баткар ноян мөгелерин салдыыштырыптарын дужаган. Бичин сегеренгеш, ыгап сегиржип алганнар. Моолдун «Арызланы» Кудер-Мөгеден дезип, быллай халып турда, хей хоюп каптын-тыр. Дерт-даяк кымнга барын ушкан Кудер-Мөге мичиип келген хевирлиг, бага-ай турып келгеш, холун чаңгыпкаш, самнаар өөнче тендин-турып чаа берген.

Оон каш хонгаанда Кудер-Мөгенин эрги айбы хереэзи катап кедүргеш, Ишкээ, Улаастайның кара өөнче ап киирге бергеш, аная бажын кезип каан. Мөге кижи болгаш, кара-оол ашак бичин оолду мурнунга ушкарып алгаш, Шеми кайы сен дээш, шошкудуп-ла каан. Ашак ыракчоок-даа черлер чоруурда, үргүлүү ожук-паштыг, күшхүнезиниг чоруур чаны-биле бир кара суг кыдынга дүшкеш, хола пашка сарыг шайын хайындырып орда, тып алган оглу чылыккаш, чуурунге пакалап алган.

— Ажы-төлүм баш ашкан, ер сынмас, азыгап күш четпес ашак-тыр мен. Ол хиреде кандыг-бир улустың черге октапкан чаш төлүн чүге-ле соонуурган, аалче аппар чыдарым ол? Аъшка-чемге чаржа боорлан башка, ажык-дузазы чүү боор, чаш амытанын! — деп. Кара-оол ашак оолдун пакаанын тос сыптыг улуг бижээ-биле сивирип аштап, хыйланып орта-даа, чаш оолду эргеледип, базары ажып орган.

Иеним изиг чүүзү кара дестүнер дээр силер. Кара-оол ашактың угаазылалы шын болуп, Кудер-Мөгенин чараш кадайы Чесиндоо ол-ла кежээ оглунуң соонган бо чоотун чедип келген. Чесиндоо ол хун дээнир дег улуг ширтек сырын хүнзээн. Бир дашкаан ушеп, оглун көөрге, чок болган. Оон-на айтыртынып-суралганып чоруп, чедип келгени бо:

— Күжүр акым! Калы төрээн акым болуп кел! Чаңгыс оглумну уругларын-биле кады өстүр азырап каан кел! Ажы-төлүнге ыш-кош-даа болуп-ла ийнеен! Бүгүн болзуң, күжүр акым! Ноянның аалынга чаш оглум туржук, ал-бодум-даа ашак-кадайны ыладыр-сыктадыр оларның кара көрбээнин көрүп, кара хилинчээн үндүрүп чоруп азырап алган оглун былаадып аппарган. Ноян бо оолду кедергей көөр хөөн чок турган. Ынчангаш оолду карактан ырадып, база ажыккончаа-даа харааш, оны Улаазын-Кыдат дээр садыжыга хөлезилеп каан. Бичин оолду бай садыжы кыдат болунуң кара туразы-биле кээргел чочка ажылдап турган.

Чалча оол сыгыр дан бажында турар, далган быжыраа чөөргеи чыыр. Данчаатының нооозан хонган опун-дежээн кактап-силгип, чыыр салыр, өөгөзинин ишти-даштын аштап-ширбиир. Улуудайланың ажы-чем кылыр доскаар-доскаар хөй сугларын Чадаана хемден ыяш хумуннарга ажыглаар. Чай боорга Кара-оол адазындан келип келгеин тас элик кежи ырыктааштыг, хол-буду хоолап кестигилээн, таны сместып маннап чоруур. Кыш боорга, данчаатының кандыг-бир байдан артының эккелгеин сазан алгы тон, какса хам ийик сөөртүр. Оол бичин доочуп келгенде, эзэнин мунар аъттарын өткарып, суугаар, оларны одаадан өккеп, аяңзыдыр эвертээр ажыл база немешкен. Чижеглеп чугаалаарга, чалча оол бай кылаттың эжинде каллаг ылындан дора чурттаан турган. Ынчан турда, ноян данчааты кыдат-биле бактажыпкан хевирлиг болган.

Монгуш ЭРГЕП.
(Уланчылыг).

О-ТЭЙНИҢ ИЙИГИ ЧУРТТАЛГАЗЫ

Япон тоол

Оон бээр хөй-хөй чылдар эрткен. Ниигата дээр хоорайга Нагао Чосэй дээр аныяк кижи чурттап чораан. Ол он хардыг турда оон бажынынга аалдап келген кижинин алды харлыг уруу-биле ону аданиези дүгдеп каан чүве-дир.

Садым-хууну бурган билир. Ол уругнун, О-Тэйнин, кадыы баксыраныныдан он беш харлыында-ла өске оранче чоруур апарган. Нагао сөөлгү катап аъза ужуражып четкен.

Кыстың бажынынга оол кире бээрге, артыш ыжы өрээлдерге тарап, чытталып турган. Уругнун орнунун чанынга ол сөгедектеп олура дүшкен. Кыс оожум үнбиле чугааланы берген:

— Нагао-сан, дүштүүм! Чажывыста-ла бисти дугдеп каан болгай. Чылдың ужунда өглениг түрдүвүс. А мен бо чырык делегейге чурттап шыдавас апарганым бо-дур. Бир эвес моон үр чурттаар болзумза, чоок кижилермге чүгле дужамык болур мен, аарыг-аржык кижи сенээ эки кадай болбас ийик мен... Удавас өлүп каар мен, хомудалым чок, чүгле сени мунгарааваын дилээйн. Мен бодаарымга, бис сөөлүнде дөмей-ле ужуражы бээр ышкаш-тыр бис...

— Ынчанмайн канчаар, ужуражы бээр бис—деп, Нагао чаңгы ышкаш каптаан. — Ол Ыдыктыг Оранга чарлыышкын деп кадыг үүле турбас...

— Чок-чок, сен өскээр билип ор сен — деп, О-Тэй чымчады угааткан. — Мен Ыдыктыг Оран дугайын чугаалаайн ор мен. Бистер маңаа, бо делегейге, катап ужуражы бээр хире бис. Даарта меня хөөржүдүп-даа кагза ан...

Чүгле сен ону дыка күзээр болзуңза. Кыс кылдыр катап төрүттүнер ужурлуг мен. Оон өзүп кээр... Ынчангаш сен маанаар апаар-дыр сен ийин. Он беш-он алды чыл иштинде... Ол харын шынаала узун хуусаа. Ынчалза-даа, эргимим, ам сен чүгле он тостуг-ла болгай сен.

Амыдыралдың сөөлгү тепкинжинде кижээ багай чүве чугаалаваын бодааш ол:

— Сени маанаары дээрге мээң хүлээлгем-дир. Бистер душтуктар-ла болгай бис—дээн.

— Сен чигзиниң орар ышкаш-тыр сен — деп, уруг оолдун арынче топтап көрүп чыда сөглээн.

— Чок-чок, чүгле мен сени ынчан канчар таныпаар кижи боор мен деп бодап ор мен.

— Ону билбес-тир мен. Канчаар, када ужуражы бээривисти чүгле бурганнар, Богда боду билир... Кол-ла чүве сен ону хүзээр, меня маанаар сен деп ыяк бузуреллиг болур ужурлуг мен. Мээн бо сөстеримни эки сактып ал: мени маанаар...

Уруг хенертен ыыттаваан барган. Оон карактары шимдине берген. Ол өлүп калган.

Нагао дүштуунга чогум дыка ынак турган. Шажын чанчылы-биле алырга, калган кижинин хөөрүнде маан

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ КЫҢЧЫКТЫРБАС

Тыва Республиканың ИХМ-ниң бойдус камгалалының талазы-биле тускай албаның инспектору, милицияның биче лейтенантызы М. М. Кыргыс, иштики херектерниң Бин-Хем район килдизинин инспектору Ф. Н. Анганзоров болгаш ыяш ажыл-агый черинин чолаачызы П. П. Золотухин составтыг рейд бригадазы Бин-Хем районга рейд кылыры-биле сентябрь 18-те Туран хөлдүн талазынче чорупкан.

Орук аайы-биле бар чорааш, рейд кежигүннери дөрт автомашинаны хынаан, ынчалзада хоойлу-дүрүм үрээнинин факт-барымдаалары чок болган. Оон бригада Туран хөлге чеде бээрге, ийи хамааты, тодаргайлаарга, Александр Степанович Беленков болгаш Александр Григорьевич Логачев 4 кезек черге четки салырынга белеткенип турганнар. Дүрүм үрээнин барымдаалааш, оларның четкилерин хавырганынын дугайында чогуур актыны тургускан. Бригада оон соонда Елькин лог дээр черни таварткан Туран — Хүт аразының автоорунче үнүп, хыналданы чоруткан. Ол орукка чораан 6 автомашинаны хынап көрген. Дүн ортузунда Ленинка суурну дамчаашы. Кызыл—Абакан аразының эрги орунче кирген. Дүн ортузу хире үеде ГАЗ 53 «А» дээр автомашина шел-биле механизастаттынган бригадаже үглуг чоруп олурган. Рейдинин киржикчилери ол автомашинаны Сөөш-Бажы дөн черге четкеш, хынап көргөн. Автомашинаның кабиназынга Владимир Максимович Мартый-оол («Саян» совхозтуң чолаачызы) олурган. Ол автомашинаның кузовундан үш койгунну болгаш ак чырыдар лампа-фараны тыпкан. Машина кырынга ийи кижи Сергей Байкара болгаш Константин Очур-оол олар олурганын, олар бистерниң кел чыдарывысты көрүп каап, машинадан дүже халаап, 10 калибрлиг боозун алгаш, арыг иштинче дезе бергенин биске чолаачы чугаалап берген. Ол бүгүнүн дугайында протоколду тургускаш, төтчеглекчилерниң ажыглап чорааны фаразын ол-ла черинге үзүткаан. Оон даартазында, мотоциклге олуруп алгаш, Туран хемниң үнүн дургаар хыналда кылыры-биле Дора-Аскыр деп черге келгеннер. Анаа чедир үш автомашинага таварышкан. Мотоциклди «Туран» анныр-тывыш ажылагыйының егери мен дээр, 1950 чылда төрүттүнген Александр Григорьевич Беспалов дээрзи башкарып чораан. Мотоциклдиң колясказын хынап көөрге, анаа бир сыын эъди, оон кежи болгаш мыйызы, а ол ышкаш 7,62 мм аастыг карабин боо болгаш оон 12 огу чораан. А. Г. Беспалов Туран хоорайда чурттап турар.

Оон даартазында рейдинин киржикчилери хыналданы үргүлчүлээннер. Ол хүн эн хөй автомашинаны доктаадып, хынаан, ынчалза-даа дүрүм үрээшкини кылганнар чок болган. Ынчалза-даа Кызыл—Туран аразының орунга бир чиик автомобильди доктаадып хынаарга, анаа 67443 дугаарлыг 28 калибрлиг ИЖ-18 дээр боо багажникке чораан. Ол боо Зоя Федоровна Борисова деп кижиге хамааржыр, оон чөпшээрелин ол бажында каапкан болган.

Үш хүннүң рейдизинин түнели кандыг болганыл? М. В. Мартый-оолдун, С. Байкараның болгаш К. Очур-оолдун дугайында материалдарны оларга торгаал онаап, каражаны катап эгидери-биле хемчег алзын дээш Бин-Хем районнуң иштики херектер килдизинче чоруткан. Ынчаарга бир сыынны чөпшээрел чокка аткан дээш А. Г. Беспаловтуң 9000 рубльге торгаан. Ол ышкаш оон чедирген когаралын катап тургузары-биле 10.000 рубльди, а 100 килограмм сыын эъдинин бир килограммын-на 40 рубльге доктаадырга, 4000 рубль болган. Ынчангаш ол төтчеглекчи ниитизи-биле 23.000 рубль төлээр ужурлуг. А. Г. Беспаловтуң дугайында материалдарны кеземе херээн оттурары-биле Бин-Хем райкүүскомнуң иштики херектер килдизинче чоруткан.

З. Ф. Борисова боо кадагалап, эдилээр дугайында чөпшээрелин эккеп көргүскен болганда, оон боозун дедир эгиткен.

Мерген КЫРГЫС.
Милицияның улуг лейтенантызы.
(Бо үүлдүн гонорарын «Шынның» ачаг санынче шилчиттим. — **Авт.**).

ЫТ-ӨЦНҮҮВҮС

Мындыг аттыг ыт көрүлдези эрткен улуг-хүнде Тываның 5 чыл ою стадионга болуп эрткен. Сөөлгү үеде үешагның бергедээшкининде үве ийикпе, ыт азыраан кижилерниң саны көвүдээнин бо көрүлдеден көрүп болур. Ында кандыг уксаанын ыттарын чок дээр, бичин дыдыраш болонкадан улуг лайкаларга чедир... Оларның аразында хөй чылларда көрүлделерге киржип, алган шаннаддарын мойнунда долдур астып алганнар-даа, бир дугаарында киржип келгеннер-даа бар.

(**Бистин корр.**).

АК-КӨК ТЫВАМ, АЛДАРЖЫ!

Өгбелериң ыдык-чаагай чанчылдарын
Өргүн чараш ажы-төлү дөзеп салгаан.
Өндүр Саян кавайында өзүп мандаан
Өлчей хүннүг, сайзыралдыг ак-көк
Тывам.

Арат-чоннун өргөзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптин төвүнде
Ак-көк Тывам, алдаржы!
Долгай Таңды, эзим-арга, сыннарында
Тос-ла чүзүн эртинелиг байлак черим.
Чеде-хөне сыныштастап, дешкилешкен
Чели чүзүн көвей малдыг чоргаар Тывам.
Арат-чоннун өргөзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптин төвүнде
Ак-көк Тывам, алдаржы!
Ак-көк Тывам, алдаржы!
Эзир түрүг эжер эрлер девип, самнаан
Эзлгир кыстар шыңгыраажын ээлдек
ойнаан.
Хөлбен шыктар, бедик арттар кырын
дургаар
Хөөмей, сыгыт чаңыланган чалыы
Тывам!

Арат-чоннун өргөзи —
Ава-чуртум чечектел!
Азий диптин төвүнде
Ак-көк Тывам, алдаржы!

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тайга район.

ЧОЙГАН АРЖААНЫНГА ЧОРААН СЕН БЕ?

Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээн. Бистиң чоннуң ынча деп чугаалап турары-даа чөптүг. Кайгамчык чараш бойдус бүдүштүг черлер, санап четтиимес шапкын суглуг хемчегештер-даа Тожуда, шынап-ла, хөй. Чижээ, Чойган аржааны.

Ол, шынап-ла, өлдепейлиг бүдүштүг, хөй янзы үнүш, ыяштарлыг чер-ле болгай. Ында изиг суглуг аржаанар бар болурга, ону Изиг-Суг аржааны деп-даа адап турар чүве. Аржаан суглары далай дениелинден 1550 ажыг метр бедикте агып үнүп чыдары безин дыка солун. Ол изиг сугларны долгандыр пеш, чойган, хады болгаш дыт ыяштар сырый үнген, агаары безин арыг. Ол черни көрүп турарга, кадыр кашпалларга бүргеткен. Боду бүткен буянныг чаагай, тамчыктыг орандаа сагышка кирер. Чүс-чүс үнүп чыдар аржаанларның сугларының температуразы 28-тен 38 градус чедир изиг болгулаар. Оон ангыда анаала изиг хей үнүп чыдар онгарлар безин бар.

Ол аржаан Изиг-Суг хемниң адыры болганда, ону чамдыкта чон Изиг-Суг аржаан деп-даа адап турар. Черле ынчаш Тывада аржаан сугларның тозан ажыг хуузу Тожуда болгай. Оон үжүрүндан тус черниң чурттакчылары аржаан сугларга чүдүүр, оларны үрегдеп, чүдедирин болдурбайн турар. Тожунун агаары үргүлчү өл-шык турар болгай. Ол черниң чурттакчылары, ылангыя ивижилер Чойганың, Кижи-Хемниң болгаш Серлиг-Хемниң уннарында аржаанларга кирип, боттарының янзы-бүрү аарыгларын эмнеп ап турарлар.

Орук-чирик берге, кадырберт болганда, Чойган аржаанынга чайгы үеде хөй өвес, 200-300 хире кижи Тожудан болгаш Бурятиядан кээп турар. Аржаанчылар амдыызында эвээш бооп турарындан ону долгандыр бойлус, үнүштер багай өвес камгалаттынганын айтыр херек. Ынчалзадаа анаа баар кижилер чылдын-на улам көвүдеп, эм-тап оът-сөгеннерни туразы-биле төтчеглеп эгелээн.

Бир өвес Чойган аржаанын чонга чарлап, биживес болза, таарымчалыг өвес апаары билдингир. Ынчалза-даа ону бойдус камгалалының хоойлузунун бүгү негелделерни сагып турган, ажыглаары чугула.

Чойган аржааны, шынап-ла, өлдептиг чер деп база катап чугаалап кайын. Чижээ, чүрек аарыын эмзээринге ажыглаар аржаан суу кижиниң чүрээ-биле демей улуг кара даш адаандан үнүп чыдар. Карак-кулак эмзээр аржаан кулактың үстүү хавыы ышкаш даштан карак чажы ышкаш, дамдылап турар. Ынчаарга бүүрек-биле демейлешкек кара даштың адаандан агып үнгеш, бүүрекке таарыжыр аржаан суу хемче агып кирип чыдар! Оондаа өске өлдепейлиг бүдүштерни оон көрүп болур.

Дадар-оол МЫЛДЫК.
Тожу районнуң экология болгаш бойлус курлавырларының эргелелиниң начальниги.

КАЙЫЫН-ДААА ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОК

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунун бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның ажылдакчылары боттарының шугумуби-биле болгаш республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунун чагыын өзүгаар бо чылдың эгезинден бээр өлөөн каш хыналдаларны болгаш рейдилерни кылып чоруткан. Чижээ, сентябрь айның төнчүүнде Тожу районга, оон соонда Бин-Хем районга болгаш октябрь эгезинде Кызыл районунуң Тере-Хөлде Үттүг-Даш хемчегештиң унунда, Эми деп черге тускай бригадалар баргаш, хыналда ажылдарын кылып чоруткан.

Чер-черде экологтуг байдал болгаш бойдус курлавырларының кадагалал-камгалалы дувуренчиг байдалда бооп турары мурунда-ла билдингир турган болгай. Бистиң республиканың Чазааның составынга Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозун болгаш үстүнде айытканы-выс иштики херектериниң экомилициязын-даа тургусканы ынчангаш таварылга өвес. Чогум-на бо органнарны тургусканынын соонда экологтуг байдалга болгаш бойдус курлавырларына хайгаарал, а ол ышкаш хыналда ажылдары өлөөн көскү бооп турар.

Маңза чамдык чижектерни киирип болур мен. Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министри Д. Х. Ооржактың дилээни-биле бо чылдың октябрь айның эгезинде Кызыл районун Тере-Хөлде Эми деп черде үнелиг металл казып турар «Алдын» дээр артель чогум кандыг бүдүүрүлгел, ында кымнар ажылдап турарыл дээрзин илередип, тодарадыы-биле бүдүн бригада чораан чүве. Ону бодум удуртуп чордум. Оон составынга менден ангыда, Кызыл районунуң экология өргөлелинин начальниги В. И. Канзай, Куңгуртуг суурнуң охотоведи С. Л. Магбын, участок инспектору милиция капитаны А. В. Идам болгаш ол черниң хөй-ниитизин төлөөлөөн ийи кижи база кирип турган чүве.

Эми деп черге базрывыска «Алдын» артельдин ажылчыннары чоокта чаа черни казып эгелээн болганнар. Ынчалза-даа чер ажылын эгелээринге артель чөпшээрел албаан болган. Ниитизи-биле ийи блоктарга 14,5 муң дөрбелтии метр черниң кырында довураан арыглай үстүрген. Оон түнелинде 30,7 муң кубометр черни арыглаан. Анаа кылдынган ажылдың түнелинде Үттүг-Даш хемнин суу хирленген, оон суунун составынга улут хора чедирген болган.

Участоктун даргазы (ону «Эми» деп адап алган) А. Ю. Самороковтун бадыткап, көргүзүп турары-биле алырга, ол хүн оон бодунга үгүле чөпшээрел болгаш ыяш биледи бар, а ол ышкаш анаа алдын казып тывар ажылдың талазыбиле төлевилелди тускай эспертизаже чоруткан дээр. Ынчалза-даа кол-ла үүл Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунун тускай чөпшээрелинин чогу болган. Ындыг турбуже, октябрьның 8-ке чедир «Эмиде» он болгаш он бирги блоктарга хөй хемчээлдиг чер ажылдарын чөпшээрел чокка кылган болгаш 6-7-ги блоктарны келир чылын казып эгелээринге белеткеп алган. № 11 блокта насос хонуктала 200 кубометр сугну монторже күштүг базыышкынбиле дамчыдып турар. Ажыглаттынган тускай кылып каан сарыктырар черни дамчаашы, Үттүг-Даш хемчегешче агып кирип чыдар кылып каан. Ындыг-даа болза суг хоралыг бүдүмелдер-биле холушкан болганда, чогуур дениелинге чедир арыглаттынмайн турары караккала көскү. Оон ужурундан хемниң болунун болгаш монитор дамчыштыр ажыглаан сугларны шинчин көөр деп шинтпирлээш, тускай савага куткан чүве.

Ол бүгүнүн түнелинде «Алдын» артельдин бл черге ажылдап эгелээрин чөпшээрээн тускай шинтпир чок болганын барымдаалааш, оон ажылын соксадырының дугайында протоколду тургускаш, доктаалды хүлээп алган чүве. Ындыг таварылгаларда РФ-тин бойдус камгалалының дугайында Хоойлузун үрээн деп саная болгаш РСФСР-ниң Кеземче хоойлузун ёзугаар бурууладыр дугайы ол артельдиң чүгле удуртукчуларынга өвес, харын база ажылчыннарынга безин билдингир болгай. Ол участокта улуг күштүг Т-170 дээр чер сүвүре үстүрер беш бульдозер бар. Оларны ниитизибиле ол хүн он чеди кижи башкарып, ажылладып турган. Ол хире техника-биле тайга-сынны кайы хамаанчок аажылаар болза, бичин-ле када кажан-даа катап тургуступмас кылдыр үрегдеп кааптып болур-дур.

«Алдын» артель В. Ф. Хомченковтун удуртуп турары кара чаңгыс бөлүү өвес-тир. Оон аңгыда ындыг ийи артель Тожуда, а бирээзи Каа-Хем районунуң девискээринде база бар. Ол артельдерде байдал кандыг дээрзи үстүнде чижектен-не тодаргай-дыр. Чүгле үстүнде дүрүм хажыдыышкыны дээш участоктун удуртукчуларын истелге органнарынче киирген.

Сөөлгү үеде ындыг бир кажар арганы оптут-кажар кижилер ажыглап турар апарганын дорт чугаалаар херек. Оон чижээн «Эми» участогундан көрүп болур. Ажыы-биле чугаалаар болза, ында чер казар ажылдар чүге эгелей бергенил?

Бо чылдың май айда Куңгуртугга алдын бүдүүрүлгезиниң төлөөлекчилери бис дээр кижилер чедип келген. Олар боттарының кол-ла сорулгазын чажырбааннар. Чуртка алдын херек! Үнелиг металлдарның бирээзи — алдынны РФ-тиң кайы-даа девискээриндеи казып тып болуруп Б. Ельциниң тускай үндүргеи Чарлыында чөпшээреп каанынга олар даяныр турар-даа чадавас. Оларга бир херек үүл тус черниң чурттакчыларының чөпшээрели бооп турган. Чогум ындыг сорулга-биле олар май айда суурнун бүгү чурттакчыларының бодалын илередири-биле оларны чыгган. Орта «алдынчыларның» удуртукчулары сөс ап, үүве чугаалааш: бистиң «Алдын» артель чүгле алдын чуур өвес, харын база тус чер Советинге, оон чурттакчыларынга социал камгалал талазы-биле дуза чедирер деп аазаашкын кылганнар. Ылангыяда баштайгы удаада кывар-чаар материалдар, электри чырыы дээш, дузалаптар-ла үүлдери хөй бооп турган чадавас. Алдын дээрге хөй хөренги—валюта бээр үнелиг металл ышкажыл. Чон ону-даа бодааш, оларның аайынга кирген боор он. Артельдиң ажылдаарын чөпшээрээр деп чыышка шинтпирлээн.

Ындыг амыр үүве кайда боор? Чон караа көскү болгай. Алдынчыларның аазаан акшахөрөнгизи-даа, кывар-чаар материалы-даа көзүлбес, сурагла барган. «Алдынның» турлаанда кывар-чаар материалдары харын Үттүг-Дашче халаска хап бадып, ону хоранган турар. Техника тургузуп, септээр чер дыка хирлиг, чоок-кавыга чытталып, бусталып турар. Долгандыр бойдуска оон хоразының дугайын чугаалаваска-ла билдингир. Ол хамаанчок, «Эмиг» участогунуң кижи чедер кыдыгларының ан-меннери безин дезин эгелээн. Артельдиң кежигүннери кайы хамаанчокка адып-боолап, төтчеглеп турар чадавас.

Байдал мындыг апаарга, тус черниң чону база катап чыылгаш, од бойдус үрегдекчилерин соксадырын негей берген. Ол артельдиң ажылчыннарының барык чеден хуузу өскээрген, Красноярск крайдан келген кижилер бооп турар. Оларның кол-ла чуткулу анаа ажылдап турган, канчап-да хөй бойдус курлавырларын алыры болгай. Тус черниң чону ону ам эскерип көрүп турар апарган. Чүгле алдын өвес, а арга-ыяштың ак-мени, хемнерниң балыкбайланы олардан дыка когарап турар.

Бир өвес республиканың чогуур органнарындан дүрүм ёзугаар чөпшээрел бар, эспертиза комиссиязының негелделерин хажык чок сагыыр болза, каяа-даа алдын казып болуру билдингир. «Алдын» артель ышкаш чөлер анаа-ла кара туразы-биле черни үреп, бойдуска хоралыг салдарларны чедирерин кым-даа чөпшээревээн. Оон ужурундан бистер оон ажылын ара соксадыр дугайында доктаалды болгаш протоколду тургусканывыс ол.

Валерий ОРУС-ООЛ.
Тыва Республиканың ИХМ-ниң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның килдис начальниниң оралакчызы, милициянын майору.

(Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. — **Авт.**).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Алексей Иргитович Чараш-ооллуң барбаан, четпээн чери-даа чок, ужуражып-дүшпаан чону-даа чок кижи. Ол бодунун амыдыралының хөй кезиин журналист болуп ажылдап, демир-үжүүн чонунун чүрээнге шалып ап чораан. Сураглыг журналист тыва радионун, телевидениеңин корреспондентизинден эгелээш, кол редакторга чедир ажылдап келген.

Ажыл-ижинге тура-соруктуг, чонга чаа, чогаадыкчы ажыл-херекти кылырынга ынак, эдержи бээр эштиг-өөрлүг, үнүп-кирер дергүл-төрелдиг, аас-кежиктиг амыдыралга бүргеткен Алексей Иргитович Чараш-оол, шынап-ла, республиканың шыырак журналистериниң бирээзи. Ол ССРЭ-ниң улустуң артизаи Владимир Оскал-оол дугайында тускай номну парладып үндүрген. Ол база журналист кижиниң ажылының түүнели. Оон телеэкраннарга белеткээн дамчыдылгалары көрүкчүлериниң сонуургалын болдуруп турар.

Тыва телекомпаниязының кол редактору Алексей Иргитович Чараш-ооллуң төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чыл болганы-биле аная кан дег кадыкшылды, хүн дег аас-кежиин, бүгү талалыг, чогаадыкчы чедишкинин «Шын» солун редакциязының коллективи чедирип тур. Төрүттүнген хүнүнер-биле, Алексей Иргитович!

● ● ●

Бистиң ачавысты Нагазы Арган-оолович Кол дээр. Ачавыс Татьяна Лопсановна — Маадыр-не, он ийи Уругну азырап өстүргеи.

Ачавыс октябрь 24-те 60 харлаар. Ол «Тоора-Хем» совхозтун мүрнакчы малчыны. Ада-иевистиң уругдарыы, кенээттери, күдээлери амгы үеде шупту 38 кижи бооп турар.

Ачавыска аң-даа хөй чылдарда кан дег кадыкшылдыг, эрес-шоваа ажылдап, чурттап чоруурун күзедивис!

Уруглары, оолдары.

КИНО

ОКТЯБРЬ 24-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: **«Опасный бизнес»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, **«ВИДЕОЗАЛ»:** **«Убийца Шогана»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: **«Коммандос»** (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: **«Опасный бизнес»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, **«ВИДЕОЗАЛ»:** **«Смертельная маска»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.
«ВОСТОК»: **«Коммандос»** (2 сериялыг) 15.00, **«Обида»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Кызыл районунуң «Тинелге» совхозунуң удуртулгазы болгаш сүт-бараан фермазының коллективи хөй чылларда совхозка саанчылап, малчынап ажылдап чораан

Чассыг Даллыыевна ОНДАРНЫҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мөчээнин дыннатпышаан, мөчээн кижиниң ажытөлүнге, төрелдериниге болгаш өске-даа чоок кижилериниге ханы кажыылды илергейлеп тур.

Тываның санэпидстанциязының ажылдакчызы Зоя Манчын-Хоевна Кожаганың оглу

Вячеслав Юрьевич КОЖАГАНЫҢ

айыыл-халапка таварышкаш мөчээнин-биле холбаштыр аваныга, өг-бүлезиниге, төрелдериниге, чоок кижилериниге ханы кажыылды илергейлеп тур бис.

ЭШ-ӨӨРҮ.

ДЕЗЕ БЕРГЕН

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунун бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаның киллизинин инспекторлары сентябрь айның төнчүүнде Тожу районга рейд организастап чорутканнар. Бригаданы составынга мээн-биле кады биче лейтенант А. Д. Монгуш, биче лейтенант М. М. Кыргыс болгаш республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунун катеринин капитан-механиги В. А. Долгих олар киргеи турган.

Бистиң кол-ла сорулгавыс—Бин-Хемнин болгаш олче хаа кирген алырларының бөлүк курлавырларының байлалы, төтчеглекчилериниң илередип тудары бооп турган.

Бо чыллың сентябрь 29-та эжиндирип үнгеш, даартазында Өөк хемниң аксын таварааш. Ожу хемге чеде берген бис. Орта мен «Заря» дээр рейс теплоходунга олурупкаш, Сыстыг-Хемче чоруптум. Сыстыг-Хемден Ырбан суурга келип орук черинин катеринге олуруп алгаш четтим. Оон мен анаа В. П. Огневтин хууда моторлуг хемезин ажыглаваш, сентябрьның үжүнден эгелээш, октябрьның бешке чедир Хам-Сыра хемден эгелээш, Кижи-Хем экология эргелелинге баргаш, демдегледир ужурлуг турган. Моон алгаш көөрге, бистин республикада чүгле бөдүүн кижилер өвес, харын база бойдус камгалалының дугайында хоойлу-дүрүмну сагыырын хайгаараап ужурлуг чамдык харыысалгалыг кижилер безин боттары ону үреп турар-дыр. Ындыг чижектерни республикадан хөйну көргүзүп болур.

Рейдинин киржикчилери ол ышкаш Ырбан, Тоора-Хем хемнериин унунга, а ол ышкаш Бин-Хемнин Ужар адаанда участогунга хыналданы чоруткан. Оон түнелинде Кызыл хоорай чурттуглар В. А. Фалалеевти 1800, А. С. Севекти — 900, В. П. Фунтиковту — 1920 рубльге торгаар документилерни тургускан. Ол ышкаш Туран хоорайның Ленин кудумчузунун № 169 бажында чурттап турар Владимир Александрович Пищиковтун ап-чораан рюкзагындан 12 калибрлиг боонун 21 октуг холаны тыпкан. Ол холалар мээнин өвес, а Артур Спиринин үүве деп бадыткап турган. Рюкзак база ооккуу өвес, а оон эжинин эди деп ол чугаалаан. Боо октарын хавырар дугайында тускай протоколду тургускан.

Балыктаарының дүрүмүн үрээни дээш В. А. Фалалеевти торгаанының ужуру болза, узуну 45 метр болгаш 30 мм карактыг четкини ап чорааны болур. Ынчалза-даа ону балыктаары-биле салбаан-даа болза хөй түнүт акшага торгаан. Ол ышкаш В. П. Фунтиковтун четкилериниң ангыда, оон ап чораан 16 калибрлиг, чөпшээрел чок боо, оон 16 холазы, 20 калибрлиг боога 9 октуг холалар дээш торгаанды ол. Оон ангыда ол нормадан ажыр 30 кадыргыны база тудуп алган болган. Ол балыкчыларны ниитизи-биле 6510 рубльге торгаан.

Мен рейдинин сөөлгү үеинде чүк сеертүр «Заря» теплоходка олурупкан мен. Орук аайы-биле теплоход ийи белүк балыкчыларны олуртуп алган. Олар долдур балыктыг 4 рюкзакты болгаш ийи улуг фляганы, бир «Казанка» дээр хемени чүдүрүп алганнар. Оон соонда ук теплоходка милиция инспектору М. М. Кыргыс база олуруптуу.

Кара-Хаак суурга келгеш, бистер орук ара кымны-даа дүжүрбеэин болгаш чүгле Кызылга барып доктазарын теплоходтун капитанынынан дилээн бис. 5 хире минута эрткенде капитан турганы, теплоходтун моторунун маслозунун базыышкыны кудулай бергенин кээп чугаалаан. Ынчангаш Кызыл-биле харылзаа чүгле 16 шакта болур дээн... Оон хем эрининге барып доктаап түрүпкаш, моторну хынап көргүлээн. Оон 45 минута болганының соонда, доктаар черге арай боорда чеде бээр боор бис дээш, капитан пассажирлерни шупту-зүн олуртуп алгаш чорупкан.

Доктаар портка чедип келгеш үстүнде айытты-нган балыкчыларны тыппайн бардывыс. Ол үеде В. Долгихтин катери чедип кээргге, хемни өру чорупкан бис. Балыкчыларны артып калгаш, турар ужурлуг черинге чедип келгеш, кымны-даа көрбээн бис. Чүгле ол черниң кырынга бир вертолет ужуп тур. Ол үрдаа болбаанда Кызыл аэропортунун талазынче ужуп чорупкан.

Сергей КЫНЫРАА.
Милициянын инспектору.
(Гонорарын «Шынга» арттырар. — **Авт**).

Кызыл хоорай, Красноармейская 100 Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сөдүк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээрги Советтериниң болгаш Чаза. «Шын» солунун редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторун оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторун оралакчызы) Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээн ылыр чер — 3-34-26; кол редакторун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үүле өөредилгеэ — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өскүлге — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбей» барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаллары редакцияның туруму-биле аңчуулей» барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннаныглары дээш авторлар болгаш [illegible]

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информацияны министерствозунун типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга эмзы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 207.